

İÇİNDEKİLER

KISALTMALAR	iii
ÖZET	iv
SUMMARY	v
GİRİŞ	1
BÖLÜM 1: HİLÂLLERİN VAKİT ÖLÇÜSÜ OLARAK ÖNEMİ	4
1.1. Âyetin Dilsel Açıdan Değerlendirilmesi	4
1.1.1 Kelimelerin ve Kavramların Analizi	4
1.1.2. Cümle Yapısı	6
1.1.3. Edebî Yaklaşım	7
1.1.3.1. Belâğât	7
1.1.3.2. Tenasub Açısından Âyetin Değerlendirilmesi	8
1.1.3.3. Kıraat	9
1.2. Tarihsel Süreç	10
1.2.1. Sebeb-i Nüzûl Rivâyetlerinin Değerlendirilmesi	10
1.3. Genel Değerlendirme	12
BÖLÜM 2: ALLAH YOLUNDA CİHAD	14
2.1. Âyetlerin Dilsel Açıdan Değerlendirilmesi	14
2.1.1. Kelimelerin ve Kavramların Analizi	15
2.1.2. Cümle Yapısı	19
2.1.3. Edebî Yaklaşım	21
2.1.3.1. Belâğât	21
2.1.3.2. Tenasub Açısından Âyetlerin Değerlendirilmesi	25
2.1.3.3. Kıraat	30
2.2. Tarihsel Süreç	31
2.2.1. Sebeb-i Nüzûl Rivâyetlerinin Değerlendirilmesi	32
2.2.2. Nâsîh ve Mensûh	39
2.3. Genel Değerlendirme	45

BÖLÜM 3: HAC İBADETİ İLE İLGİLİ HÜKÜMLER	50
3.1. Âyetlerin Dilsel Açıdan Değerlendirilmesi	50
3.1.1. Kelimelerin ve Kavramların Analizi	51
3.1.2. Cümle Yapısı.....	57
3.1.3. Edebî Yaklaşım	62
3.1.3.1. Belâğât.....	62
3.1.3.2. Tenasub Açısından Âyetlerin Değerlendirilmesi	65
3.1.3.3. Kıraat	66
3.2. Tarihsel Süreç	68
3.2.1. Sebeb-i Nüzûl Rivâyetlerinin Değerlendirilmesi	68
3.3. Genel Değerlendirme	70
BÖLÜM 4: HAC'DA DUA VE ZİKR.....	74
4.1. Âyetlerin Dilsel Açıdan Değerlendirilmesi	75
4.1.1. Kelimelerin ve Kavramların Analizi	75
4.1.2. Cümle Yapısı.....	79
4.1.3. Belâğât.....	81
4.1.4. Tenasub Açısından Âyetlerin Değerlendirilmesi	83
4.1.5. Kıraat.....	85
4.2. Tarihsel Süreç	86
4.2.1. Sebeb-i Nüzûl Rivâyetlerinin Değerlendirilmesi	86
4.3. Genel Değerlendirme.....	89
SONUÇ	93
KAYNAKÇA.....	96
ÖZGEÇMİŞ	99

KISALTMALAR

a.g.e	Adı geçen eser
a.s	Aleyhi's-selâm
b.	İbn
Bkz.	Bakınız
Bsk.	Baskı
c.c	Celle Celâluhû
H.	Hicrî
Hz.	Hazreti
ö.	Ölümü
r.a	Radiyallahu anhu / anhuma / anhum / anha
s.	Sayfa
s.a.s	Sallâluhu aleyhi ve sellem
thk.	Tahkik
ts.	Tarihsiz
Yay.	Yayınları
vb.	Ve benzeri

Tezin Başlığı: Başlangıçtan Günümüze Bakara Sûresi'nin Tefsiri (Âyet,189-203)	
Tezin Yazarı: Fatih Ateş	Danışman: Doç. Dr. Muhammed Aydın
Kabul Tarihi: 11/07/2006	Sayfa Sayısı: v(ön kısım)+99(tez)
Anabilim Dalı: Temel İslâm Bilimleri	Bilim Dalı: Tefsir
<p>Tefsir kaynaklarında âyetlerin belli bir sistematik altında incelenmesi, tarihî süreç içerisinde gelişme göstermiş olmasına rağmen, bu kaynaklardan faydalanılırken istenilen bilgiye hemen ulaşmak zor olmakta ve çok zaman almaktadır.</p> <p>Tefsir kaynakları, kronolojik sıra gözetilerek incelenirken müfessirlerin âyetlerin tefsirinde birbirlerine olan etkileri tespit edilmeye çalışılmıştır. Alıntı yapılan kaynaklar dipnotta verilmiş olup bu tezde, âyetlerin tefsirleriyle ilgili bilgilere hemen ve kolayca ulaşmak hedeflenmiştir.</p> <p>Bu tezde, Bakara Sûresi, 189'dan 203'e kadar olan âyetler, dört bölümde incelenmiştir.</p> <p>Birinci bölümde; Ayın vakit ölçüsü olarak kullanılmasındaki faydalar açıklanmış, Arapların cahiliyye döneminden kalma yanlış âdet ve anlayışlarından vazgeçmeleri istenmiştir.</p> <p>İkinci bölümde; Allah yolunda cihattan bahseden âyet guruplarını inceledik. Bu bölümde Müslümanlara yapılan saldırılar karşısında Haram aylarda ve haram belde olan Mekke'de dahi kendilerini savunmaları izni verilerek fitnenin ortadan kaldırılması amaçlanmıştır. Hürmetlerin karşılıklı olduğu, hürmetlerin ihlâlinde aynısıyla karşılık (Mukâbeleyi bi'l-misl/kisâs) verilebileceği belirtilerek Allah adına yapılacak cihad için harcamalarda bulunmanın önemine değinilmiştir.</p> <p>Üçüncü bölümde; Hac esnasında tıraş olma, hacdan engellenme durumları, hacda kurban kesme, tavaf ve hacca ilgili diğer hükümler anlatılmıştır.</p> <p>Dördüncü bölümde, hac ibadeti ile ilgili hükümlerin anlatılmasına devam edilerek hacda ticaret yapmada bir sakıncanın olmadığı, hacda Allah'ı anmak, haccın en önemli rüknü olarak Arafatta vakfe yapmanın ve hacda ve duâ ederken hem dünya hem de âhiret hayırlarının istenmesi gerektiği üzerinde durulmuştur.</p> <p>Bu konuları anlatan ayetlerin, dilsel açıdan analizi, kelimelerin izahı, cümle yapısı ve edebî yaklaşım başlıkları altında yapılmıştır. Edebî yaklaşım başlığında âyetlerdeki edebî sanatlar ve kıraat farklılıkları araştırılarak âyetlerin tenâsup açısından incelenmesi yapılmıştır. Tarihsel süreç içerisinde sebep-i nüzûl rivâyetlerinin değerlendirilerek âyetlerin neshi ile ilgili görüşler aktarılmıştır. Bu sistematığın sonunda genel bir değerlendirme yapılmıştır.</p>	
Anahtar kelimeler: Âyet, Tefsir, Analiz, Cihad, Hac ve Zikir.	

Title of Thesis: Commentaries on Chapter Baqara: From Classical Period To Present Day (Verses, 189-203)	
Author: Fatih Ateş	Supervisor: Assoc. Prof. Dr. Muhammed Aydın
Date: 11/07/2006	Nu. of pages: v(pre text)+99(main body)
Departman: Basic Islamic Studies	Subfield: Exegesis
<p>Although ways of analysing to study verses under certain titles developed during the historical process. It is still difficult to find the intended information through these sources and to take time to deal with.</p> <p>While analysing the verses, sources of comments were analysed chronologically and effects of commentors on each other were studied. Similar and different comments were presented. Sources of quotations were given at the bottom of the page and the purpose is to find the information about verses easily and quickly</p> <p>In this thesis Chapter Baqara, verses from 189-203 have been analysed under the following titles; dictionary, reading, grammer, arts of literature, problematic perception, similarity in text, updating verses, the reasons of the received verses, relation to provious verses, total meaning, essential explanations about the verses, evaluating the verse chronologically, results redacted from the verse.</p> <p>In this thesis it has been taken into consideration that advantages of the position of the moon as time measurement, bad costumes of Arab's in the pre-Islamic period and necessity to give up these costumes, necessity of jihad expenses, in the name of Allah and Postion of the muslims during the attacks in the forbidden months, performing hac, shaving during hac, giving sacrifice to Allah, performing cemre, tavaf (touring around the Kâ'be), orders related to hac, prayers and how to pray, and zikir, (remembering, mentioning, His name and thinking about Allah) .</p>	
Keywords: Verse, Analysis, Jihad, Exegesis, Pilgrimage and Reflection	

GİRİŞ

Tefsir ilmi, oluşum sürecini tamamladıktan sonra kendine has bazı metotlar çerçevesinde gelişmeye devam etmiştir. Bazı müfessirler, dil merkezli yorum geleneğine yoğunlaşırken bazıları da, rivâyetler üzerinde durmuşlar bu nedenle de tefsirler genelde rivâyet ve dirâyet bağlamında ele alınmıştır. Modern dönemde, özellikle de tefsirin geleneksel yapısı bırakılıp hem fıkıh hem de kelâmın rollerinin kendisine yüklenmesi sonucu daha da zenginleşmiş ve yeni yeni yaklaşımların sergilendiği bir alan haline gelmiştir. Özellikle sosyolojik ve psikolojik açılımlar da bu çerçevede değerlendirilebilir. Tüm bu gayretler sonucu oluşturulan eserler ve çalışmalar sadece Allah (c.c)'ın Kelâmını daha iyi anlamak ve anlatmak için yapılmıştır.

Kur'ân-ı Kerîm'in nuzûlü döneminde Hz. Peygamber (s.a.s.) âyetlerin anlaşılması gereken yerleri açıkladığından dolayı sahabelerin Kur'ânı anlama konusunda ciddi problemler yaşamadığını görmekteyiz. Peygamber (s.a.s) vefât edince Ashâb, vahiy sürecini müşahade ettiklerinden dolayı çoğu kez Kur'an'ın, Kur'ân ve Sünnetle tefsiriyle yetinmişler ve bununla beraber kendi yorumlarını da ilâve etmişlerdir.

İleriki dönemlerde, İslâm Coğrafyası genişlemiş, yeni toplum ve milletler İslâmı kabul etmişlerdir. İşte bu dönemlerde Kur'ân Âyetlerinin yorumlanması konusunda yeni kültür ve yeni anlayışlardan dolayı problemlerin çoğaldığı görülmüştür. Sahabe, tabiûn, ve daha sonraki nesiller, âyetleri anlamadaki bu problemleri ele alarak çözmeye çalışmışlar ve bu meyanda günümüzdeki müfessirlere öncülük etmişlerdir. Dolayısıyla günümüz ilâhiyâtçısına ve Kur'an tefsiriyle uğraşan entelektüellere düşen görev; günümüzü iyi tanınması ve ortaya çıkan yeni problemlerin çözümlerini, bilhassa tefsir kaynaklarından araştırarak, modern insanının anlayabileceği şekilde ortaya koymasıdır.

Çalışmanın Amacı ve Önemi: Başlangıcından günümüze kadar oluşturulan geniş tefsir külliyyâtından yararlanmak, istenilen bilgiye ulaşmak, hem zor olmakta, hem de çok zaman almaktadır. Dolayısıyla tezimizde ele aldığımız âyetlerin tefsirinin tarihî seyrini göz önünde tutarak, müfessirlerin, âyetlerin tefsiri hakkındaki görüşlerini ve bu görüşlerinin farklılıklarını ortaya çıkarmayı hedefledik. Böylece geniş tefsir kitabiyatından daha kolay yararlanılmış olacaktır. Bu çalışmanın sonraki araştırmalara ışık tutacağını ümit ediyoruz.

Çalışmanın Problemi: Tez çalışmasında kaynakların zengin olması, elde edilen bigilerin ilgili konulara yerleştirilmesi, çalışmanın ana problemi olmuştur. Bu sorunu, kaynak olarak aldığımız tefsirler kronolojik sıraya göre incelenerek ve belli konulara yoğunlaşmış müfessirlerin görüşlerine, daha çok müracaat ederek, çözmeye çalıştık.

Çalışmanın Kapsamı: Tez konusu olarak aldığımız Bakara Sûresi 189-203 arasındaki âyetleri incelemek için, dört bölüm oluşturulmuştur. Birinci bölümde hilâlin vakit ölçüsü olarak önemine değinen ve inceleyeceğimiz âyetlerin ilki olan Bakara Süresi'nin 189. âyeti, ikinci bölümde Allah yolunda cihat konusunu ele alan, üçüncü bölümde, hac ibâdeti ile ilgili hükümleri açıklayan ve dördüncü bölümde de hacda dua ve zikir konularına yer veren âyet gurupları incelenmiştir.

Çalışmada Takip Edilen Metod: Çalışmamızı oluşturan bölümlerde âyetlerin manalarının anlaşılması konusunda gerekli gördüğümüz kelimeler analiz edilerek, müfessirlerin âyetler içerisinde yapmış oldukları cümle tahlillerini değerlendirerek, edebî açıdan âyetlerin belâğâtı, münâsebeti ve kıraatı araştırılarak ele aldığımız âyetlerin dilsel açıdan analizleri yapılmıştır. Tarihsel süreç başlığı altında, âyetlerle ilgili sebeb-i nüzûl rivâyetleri ve varsa müfessirlerin o âyetlerin neshi konusundaki görüşleri değerlendirilmiş olup her bölümün sonunda âyetlerin genel bir değerlendirilmesi yapılmıştır.

Kelimelerin izahı konusunda, Râğıb el-İsfahânî (ö:425/1033), Semî Halebî (ö:756/1355) ve İbn-i Manzûr gibi lûgat bilimcilerine ve bu kelimelerin izahlarına da değinen müfessirlerin eserlerine müracaat edilmiştir.

Cümle yapısı, belâğât ve kıraat konularında âyetlerin anlamlarına etki eden cümle analizleri, belâğât ve kıraatler sade bir şekilde izah edilirken bu konularda temayüz etmiş olan Zeccâc, Mekkî b. Ebî Tâlib, Zemahşerî, Beğavî, İbn-i Atiyye, Râzî, Kurtubî, Nsâbûrî, Ebû Hayyân, Şirbînî ve Şevkânî'nin eserleri temel alınmıştır. Bu konulardaki önemli olan kelime ve cümleler italik olarak yazılmıştır.

Kıraat konusunda Kur'ân-ı Kerim'in, mütevâtir kıraati olan Arap dilinin 7 şive veya 7 lehçe üzerinden okunuşu incelenmiştir.

Âyetler arasındaki benzer ve farklı yönler araştırılırken Hatîp İskâfî'nin, "Dürretü't-Tenzîl ve Ğurretü't-Te'vîl", Kirmânî'nin, *El-Burhân Fî Tevcîh-i Mûteşâbihî'l-Kur'ân*'ı

ve Ebû Ca'fer el-Ğirnâtî'nin *Milâku't-Te'vil* adlı eserleri temel alınırken, Râzî'nin *Mefâtihu'l-Ğayb* adlı tefsirine de zaman zaman müracaat edilmiştir.

Çalışmamızda zikredilen hadislerin rivâyet zincirleri hazfedilmiş olup, bu hadislerin kaynaklardaki yerleri dipnotlarda gösterilmiştir.

Tefsir kaynaklarında, âyetlerde geçen konularla ilgili zaman zaman birçok görüşler zikredilirken, müfessirin naklettiği görüşler arasından kendisinin tercih ettiği görüş de belirtilmiştir. Çalışmamda uzun süren sosyolojik tartışmalara, geniş fikhî konulara ve uzun felsefî anlatımlara yer verilmemiştir. Kaynaklardan yararlanılırken değişik tefsir tercümelerinden de istifâde edilmiştir.

Aynı dipnotta zaman zaman birden çok kaynak gösterilerek müfessirlerin ortak görüşleri ortaya konulmaya çalışılmıştır. Dipnotlarda kaynaklar gösterilirken, alıntı yapılan ilk kaynak, ilk sırada yazılmış diğer kaynaklar yazılırken kronolojik sıra gözetilmiştir.

Bölümlerin sonunda genel değerlendirme başlığı altında âyetlerin semantik yapıları ve işledikleri konular bir bütün olarak göz önünde bulundurularak değerlendirmeler yapılmıştır. Ayrıca âyetlerden çıkan hüküm ve sonuçlar kısa ve özlü bir şekilde bu konunun sonunda verilmiştir. Böylece okuyucunun, daha hızlı bir şekilde âyetlerle ilgili genel bir kanaata varması ve çalışmayla ilgili verilere daha kolay ulaşması sağlanmıştır.

BÖLÜM 1: HİLÂLLERİN VAKİT ÖLÇÜSÜ OLARAK ÖNEMİ

يَسْأَلُونَكَ عَنِ الْأَهْلِ قُلْ هِيَ مَوَاقِيتُ لِلنَّاسِ وَالْحَجِّ وَلَيْسَ الْبِرُّ بِأَنْ تَأْتُوا الْبُيُوتَ مِنْ ظُهُورِهَا وَلَكِنَّ الْبِرَّ مَنِ اتَّقَى وَأَتُوا الْبُيُوتَ مِنْ

أَبْوَابِهَا وَأَقُوا اللَّهَ لَعَلَّكُمْ تُفْلِحُونَ ﴿189﴾

“Sana, hilâl şeklinde yeni doğan ayları sorarlar. De ki: Onlar, insanlar ve özellikle hac için vakit ölçüleridir. İyi davranış, asla evlere arkalarından gelip girmeniz değildir. Lâkin iyi davranış, korunan (ve ölçülü giden) kimsenin davranışdır. Evlere kapularından girin, Allah'tan korkun, umulur ki kurtuluşa erersiniz.” (Bakara,2/189)

1.1. Âyetin Dilsel Açıdan Değerlendirilmesi

Bu bölümde Bakara Süresi, 189. âyette geçen bazı kelimelerin izahı yapılacaktır. Ayrıca âyetteki ifâdeler gramer ve edebî açıdan analiz edilecektir.

1.1.1. Kelimelerin ve Kavramların Analizi

Ayette geçen *ehille*, *mevâkît*, *hac* ve *birr* kelimeleri üzerinde duracağız. Bu kelimelerden ilki olan *ehille*, *hilâl*'in çoğuludur. *Hilâl*, ayın, birinci ve ikinci gecesinde görünen şeklidir,¹ sonra kamer olur.² İbn-i Manzûr, birinci ve ikinci geceyi zikretmeden “ayın gizliliğinden sonra ortaya çıkması yaklaştığındaki ilk görünen halinin hilâl olduğunu nakletmiştir.”³ *Ehille*, “ef’ile” vezninden, *hilâl* de, “fiâl” vezninden olup⁴ ayın yüzük taşı gibi ince bir çizgiyle çevrilmiş şekline de *hilâl* denmiştir.⁵ Çocuğun ağlama sesine ve hacıların telbiye sırasında yükselttikleri zamanki sese de *hilâl* denir.⁶ *Hilâl*, kurban kesmek çağrısına uymanın gerekliliğini de hatırlatmaktadır.⁷

¹ İsfahânî, Râğîb, *Müfredâtu Elfâzi'l-Kur'an*, (thk. Safvân Dâvûdî), Dâru'l-Kalem, 1.Bsk. Beyrût, 1993, s. 843; Semî Halebî, *Umdetu'l-Huffâz Fî Tefsîri-i Eşrefi'l-Elfâz*, (thk. Muhammed Altuncî), Âlemu'l-Kütüb, 1.Bsk, Beyrût, 1993, IV, 297

² İbn-i Atiyye *El-Muharraru'l-Vecîz Fî Tefsîri'l-Kitâbi'l-Azîz*, Fas İlim Meclisi, II, 97; Tabersî, Ebû Ali el-Fadl b. Hasen, *Mecmau'l-Beyân Fî Tefsîri'l-Kur'an*, Beyrût, 1986, I, 507

³ İbn-i Manzûr, *Lisânu'l-Arab*, Dâru Sâdır, 1.Bsk.1990, II, 701

⁴ Semî Halebî, *a.g.e*, IV, 297

⁵ Zeccâc, Ebû İshak İbrahim b. Es-Seriyy, *Meâni'l-Kur'an ve l'râbuhû*, Beyrût, 1988, I, 259; İbnu'l-Cevzî, *a.g.e*, I, 196

⁶ Tabersî, *a.g.e*, I, 507; İbnu'l-Cevzî, Abdurrahman b. Ali, *Zâdu'l-Mesîr Fî İlmi't-Tefsîr*, el-Mektebetü'l-İslâmî, Beyrût, 1987, I, 209

⁷ Beğavî, Hüseyin b.Mes'ûd, *Meâlimu't-Tenzîl*, Dâru't-Taybe, ts. I, 211

Âyetin anlaşılmasında önemli rol oynayan *mevâkât* kelimesi ise, “vakitler” anlamına gelir ki, “bir iş için belirlenmiş olan son zaman” demektir. *Mikât* de, “bir şey için tayin edilmiş vakit ve verilmiş söz” anlamındadır.¹ *Mikât*, bazen belirli bir mekân için de kullanılır.² *Mevâkât*, *mikât*’in çoğuludur. *Mikât* kelimesi, *fe temme mikâtu rabbihî erbaîne seneten* / “böylece Rabbinin tayin ettiği vakit kırk gece olarak tamamlandı.” (A’raf,7/142) âyet’inde olduğu gibi “son vakit” anlamında da kullanılır.³

Hac’ın, lûgat anlamı, “ziyaret etmek”⁴ ve “bir şeye niyetlenmek”⁵ tir. *Hac*, ıstılahta; “özel bir yeri, özel bir zamanda, özel bir şekilde husûsî olarak ziyaret etmek” tir.⁶ Şair: *yehuccûne beyte ’z-zebregâni ’l-muasfarâ* / “Güneş ve Ayın etrafını kırmızılıklar ziyaret ediyor,” demiştir. Buna göre *hac*’ın anlamı; Allah (c.c)’ın evini, hac maksadıyla “ziyaret etmek” tir.⁷ Bir kimse bir şeye defalarca niyetlenip ona, gidip geldiği zaman, *hacce fülânun eş-şey’e* / *falan kişi bir şeye niyetlendi* denilir.⁸

Âyet-i kerimede ayın, özellikle hac ibadetinin vaktini belirleyen bir takvim vazifesi gördüğü belirtilir. Burada, sadece *hac* kelimesinin gelmesinin sebebi; ayın bir çok işlerde vakit tayininde kullanıldığı gibi hac vaktinin de, sadece hilâlin şeklinin değişmesiyle bilinebileceğini belirtmek içindir.⁹

Ayette geçen *mevâkât* kelimesine bağlı olarak ayın şekillerinin zaman ölçüsü olarak kabul edilmesinde bir çok faydalar vardır. Bu faydalar; oruç ibadetinin başlangıcının ve bitiş zamanının belirlenmesi, “*ramazan hilâlini gören kimse oruç tutsun.*” (Bakara,2/185), hac’ın vaktinin belirlenmesi, “*hac belirli aylarda yapılır.*” (Bakara;2/197), kadının boşandıktan sonraki bekleme süresinin belirlenmesi, (iddet-i vefât ta’yini) “*Boşanan kadınlar, bizzat kendileri üç hayız müdeti beklerler.*” (Bakara;2/229). Âyetlerde belirtilen dinî faydalara, belli bir vakit için adanmış nezirler ve hilâl ile bilinebilecek nafile oruç gibi vakte bağlı olan diğer ibadetlerin zamanlarının

¹ İsfahânî, *a.g.e*, s. 879; Semîn Halebî, *a.g.e*, IV, 379-380

² Semîn Halebî, *a.g.e*, IV, 380

³ Râzî, Fahru’-d-Dîn, Muhammed b. Ömer , *Mefâtihu ’l-Ğayb (Et-Tefsiru ’l -Kebîr,)* Mısır, 1.Bsk. 1938.I, 132; Ebû Hayyân, Muhammed b. Yusuf, *El-Bahru ’l-Muhît*, Dâru’l Fikr, 1983, III, 59

⁴ İsfahânî, *a.g.e*, s. 218

⁵ Semîn Halebî, *a.g.e*, I, 432; Râzî, *a.g.e*, I, 152; Nisâbüri, Hasan b. Muhammed, *Ğarâibu ’l-Kur’ân ve Rağâibu ’l-Furkân*, Mısır, ts. II, 150

⁶ Semîn Halebî, *a.g.e*, I, 432

⁷ İsfahânî, *a.g.e*, s.218; İbn-i Atiyye, *a.g.e*, II. 98

⁸ Râzî, *a.g.e*, I,152; Nisâbüri, *a.g.e*, I, 150

⁹ Râzî, *a.g.e*, I, 131

belirlenmesini de ekleyebiliriz. Dünyevî faydalar ise; “onun taşıma ve emzirme süresi otuz aydır.” (Ahkâf,46/15) âyetinde olduğu gibi emzirme süresinin zamanının belirlenmesi, ayrıca borçların, kiraların ve sözleşmelerin¹ zamanları da, ayın değişik şekillerinin zaman ölçüsü olarak kullanılmasıyla bilinebilmeleridir. Bu izahlar Arapların bütün işlerinde ay takvimini kullandıklarını göstermektedir bundan dolayı kamerî aylara Arabî aylar da denilmiştir.

Birr ifâdesi de, Allah (c.c)’ın birliğini tasdik etmek ve O’na itaat etmek,² “Allah (c.c)’dan korkup Allah (c.c)’ın emirlerini yapmak ve yasaklarından kaçınmak,³ Allah (c.c)’ın emrine karşı gelmekten korkmak,⁴ anlamlarına gelir.

Bazı arap kabileleri ihrama girdikleri zaman, evlerine ve çadırlarına kapılarından girmeyip arkalarındaki bir menfez veya delikten girerler ve çıkarlardı. Bu durumu da, *birr* olarak kabul ederlerdi. Bu da cahiliyye döneminden kalma bir adetti. Âyetin bu bölümüyle, bu durumun *birr* olmadığı açıklandı ve “*lâkin birr, Allah’tan korkmaktır.*” Denildi.⁵ Böylece cahiliyye döneminden kalma kötü adetlerin yapılması, boş işlerle uğraşılması, yasaklanıp Yüce Allah’ın hoşuna giden davranışların yapılması gerektiği vurgulandı.

1.1.2. Cümle Yapısı

Söz konusu âyet-i kerimede müfessirler cümle yapısını incelerlerken özellikle iki yapı üzerinde durmuşlardır. Bunlardan birincisi *mevâkîtu li’n-nâsi ve’l hac* ifâdesindeki *li’n-nâsi* kelimesidir. Burada *li’n-nâsi* kelimesi, *mevâkît* kelimesinin sıfatı olduğu için ref halindedir. O zaman takdiri, *mevâkîtu kâinetün li’n-nâsi* şeklinde olur.⁶ Ebû Hayyân, (ö:745/1344) *ve’l-hacci* kelimesinin, gerçekte *li’n-nâsi* kelimesinin mahzûf muzaafi olan *makâsıt* kelimesine ma’tuf olabileceğini söylemiş ve takdirinin; *mevâkîtu li’l*

¹ Râzî, *a.g.e*, I, 135; Elmalılı, Muhammed Hamdi Yazır, *Hak Dini Kur’ân Dili*, Eser Neşriyat, 1979.II, 683

² İbn-i Manzûr, *a.g.e*, IV, 51

³ Taberî, Muhammed b. Cerîr, *Câmiu’l-Beyân An Te’vîli Âyi’l-Kur’ân*, ts. Beyrût, II, 110; Zemahşerî, Mahmut b. Ömer, *El-Keşşâf an-Hakâiki’t-Tenzîl*, Beyrût, I, 341

⁴ Zeccâc, *a.g.e*, I, 263

⁵ Ebu’s-Suûd, Mehmed b. Muhyi’d-din, *İrşâdü’l-Akli’s-Selîm İlâ Mezâya’l-Kur’âni’l-Kerîm*, Beyrût, I, 203

⁶ Tabersî, *a.g.e*, I, 508

mekâsidi 'n-nâsi ve 'l-hacci şeklinde olduğunu¹ belirtmiştir.

İkinci yapı olan *ve leyse 'l-birru* cümlesine baktığımızda bu cümleyle, *ve lâkinne 'l-birra* cümlesi, *mukaddem haberdirler*. Âyetin son bölümünde geçen *ve 'tu 'l-büyûte* cümlesiyle *ve 't-teku 'llâh* cümlesi, *emir* cümleleridir. Birinci emir cümlesi birinci haber cümlesine; ikinci emir cümlesi, ikinci haber cümlesine *atfedilmiştir*.² Böylece âyeti oluşturan cümleler arasında hem yapı hem de konu itibarıyla bağlantı kurulmuştur. Bu yapıda geçen *bi en te'tû* ifâdesindeki *ba* harfi müfessirlerin izaha muhtaç gördükleri bir durumadır. Erken dönem müfessirlerinin pek çoğu burada sessiz kalırken, Şîî müfessir Tabersî (ö:548/1152) meseleyi şu izahla çözmeye çalışmıştır: Bu ifâdedeki *ba* harfi, nefyin te'kidi için zâid olarak gelmiştir ve *en te'tû* cümlesi *ba* harfi cerraile *mecrûrdur*, cârr ve mecrûr, *nasb* konumundadır ve *leyse 'nin haberidir*.³

1.1.3. Edebî Yaklaşım

Bu başlık altında âyetle ilgili sırasıyla belâğât, münasebet ve kıraat konularını inceleyeceğiz.

1.1.3.1. Belâğât

Âyet-i kerimede belirtilen “*Sana, hilâl şeklinde yeni doğan ayları sorarlar.*” ifâdesinden çok uzun cümleler kurarak anlatılmak istenen meselelerin özetle nakledildiği görülmektedir. Büyük müfessir Râzî (ö:606/1209)'nin de söylediği gibi, “Ayın vakit ölçüsü olarak kullanılmasında bir çok faydalar vardır, bu faydaların hepsinin sayılması uzun sözlerin söylenmesini gerektirir, burada *kısaltma / iktisâr* yapılarak tüm bu faydalara işaret edilmiştir.”⁴ Âyet-i kerimenin başındaki sorunun hangi bakımdan yöneltildiği metinde açık değildir. Ayrıca hilâl'in çoğul formunda gelmesi de bu sorunun cevabının çok yönlü olduğuna işaret etmektedir.

Müşrikler, Hz.Peygamber (s.a.s)'e ayın şeklinin nasıl değiştiğini sormaları üzerine Kur'ân-ı Kerim'de, onun vakit ölçüleri olduğu cevabı verilerek *uslûb-u hakîm* (hikmetli söz söyleme sanatı) metoduyla bizlere bu değişik şekillerdeki hikmeti açıklamaya

¹ Ebû Hayyân, *a.g.e*, III, 62

² Ebû Hayyân, *a.g.e*, III, 64; Âlûsî, Mahmud b.Abdillah, *Rûhu 'l-Meânî*, Beyrût, I, 74

³ Tabersî, *a.g.e*, I, 508

⁴ Râzî, *a.g.e*, I, 136

sevkediyor.¹ Yüce Allah, sorulan soruya muhatabın beklemediği bir cevap vermekle tüm insanları ilgilendiren bir çok faydaları anlatmıştır.

“İyi davranış, asla evlere arkalarından gelip girmeniz değildir.” ifâdesinde Yüce Allah, Hz. Peygamber (s.a.s)’e soru soranların câhiliye devrindeki yanlış hallerini örnek göstererek *kinâyeli / dolaylı* bir şekilde bu davranışlarından vazgeçmeleri için uyarılmaktadır.² Yani hilâllerin, zaman dilimleri olması, açıklandıktan sonra insan hayatına yönelik yansımalar ön plana çıkarılıyor. Ay takvimini daha çok arapların kullanmaları bu yansıtılmaların sebebi olabilir. Çünkü Ay takvimini kullanmak arapların en önemli özelliklerindedir. Hatta hilâl kelimesi arapların yaşam tarzlarını da hatırlatır. Çünkü, araplar ihrama girme gibi zamana bağlı olan işlerinin vaktini, ayın şekilleriyle belirliyorlardı. Yüce Allah bu kelimedenden dolayı câhilî arapların kötü âdetlerine dikkat çekmiştir.

Bunun dışında bazı müfessirler ayette geçen *büyût, ebvab ve zuhûr* kelimelerine *mecâzî* anlamlar yükleyerek söz konusu kelimelerin semantik haznesini daha da genişletmişlerdir. Mesela *büyût* kelimesine mes’eleler, *ebvâb* kelimesine, faydası ve gerekli olan sorular, *zuhûr* kelimesine de; faydası olmayan sorular şeklinde anlam vermişlerdir.³ Böylece faydalı olan soruların sorulup, gereksiz sorulardan kaçınılmasının önemi ortaya çıkmış oldu.

1.1.3.2. Tenasub Açısından Âyetin Değerlendirilmesi

Âyetin kendi içinde ve diğer âyetlerle munasebeti hakkında çeşitli yaklaşımlar vardır. Bunlardan birkaç tanesi aşağıdaki şekillerde incelenmiştir:

Bu âyetten önceki âyetler, oruç ibadeti hakkında indirilmiştir. Ramazan Ayı’nın orucu hilâl’i görmekle alâkalı bir durumdur. Bu konuda Resûlullah (s.a.s): “*Hilâl’i gördüğünüzde oruç tutun, hilâl’i gördüğünüzde bayram yapın.*”⁴ buyurmuşlardır. Ayrıca âyet-i kerimede de, hilâl hakkında sorular sorulmakta ve bu sorulara cevap

¹ Zuhaylî, Vehbe, *Et-Tefsîru’l-Münîr*, Dâru’l-Fikri’l-Muâsır, Beyrût-Daru’l-Fikr, Şam, 1991, I.Bsk. I, 168; Sâbûnî, Muhammed Ali, *Safvetü’t Tefâsîr*, Derseâdet, I, 127

² Beydâvî, Abdullah b. Ömer, *Envâru’t- Tenzîl ve Esrâru’t-Te’vîl*, Beyrût, ts. I, 140; Nisâbü’rî, a.g.e, I, 139; Elmalılı, a.g.e, II, 685.

³ İbn-i Cüzeyy, Muhammed b. Ahmet, *Et-Teshîl fi Ulûmi’t-Tenzîl*, Beyrût, s. 48

⁴ Buhârî, *Sahîhu’l-Buhârî*, II, 674 (hadis no:1810); Müslim, Ebu’l-Hüseyn Müslim b. Haccâc, *Sahîhu Müslim*, (thk. M. Fuat Abdalbâki), Dâru İhyâi’t-Türâsi’l-Arabî, Beyrût, ts.II,759 (hadis no:1080)

verilmektedir.¹ Böylece oruç ibadetinden bahseden ayetlerden sonra, bu âyette özellikle hac ibadetinin söz konusu edilmesiyle bu ibadetin bazı aylara özgü olduğunun vurgulandığı sonraki âyetlere ön hazırlık yapılmıştır.

Önceki âyetlerde, namaz, zekât ve oruç ibadetlerinden de bahsedilmişti. Bu âyet-i kerimede de, İslâm'ın üzerine bina olduğu rükûnlardan birisi olan hac ibadeti geçmektedir.”² Görüldüğü gibi buradaki tenasub ibadetler açısından yapılmıştır.

Âyetin başında belirtilen hac ibadeti ile âyetin sonunda belirtilen ihrama girme işi haram aylarda yapılmakta, her ikisinin vakitleri aynı zamandadır, ve bu zaman da, Ay'ın değişken haliyle bilinmektedir.³ Bu da ayetlerdeki ilişkinin çok sıkı olduğunu göstermektedir.

Âyetin münâsebeti ile ilgili yaklaşımlara bakıldığında bu âyet, önceki âyetlerle sonraki âyetler arasında köprü vazifesi görmektedir. Önceki âyetlerde zamana bağlı ve bağlı olmayan ibadetlerden bahsedilirken, bu âyette hilâl'in takvim vazifesi gördüğü belirtilip zamana bağlı olmayan “birr ve takvâ” emredilerek, sonraki âyetlere geçiş yapılmıştır. Sonraki âyetler, cihat ve hac ibadetinden bahsetmektedir. Cihadın belli bir zamanı yoktur, hac ibadeti ise belirli aylarda yapılmaktadır. Bu ibâdetler de birr kabilinden değerlendirilmektedir.

1.1.3.3. Kıraat

Âlimlerin çoğunluğu, âyetteki, *ani'l-ehilleti* kelimesini, *nun* harfinin kesrasıyla, “el-ehille” kelimesini de *lam* harfinin sükûnuyla okumuşlardır. Verş ise, hemzenin harekesini *lam* harfine nakledip, hemzeyi hafif ederek okumuştur. Nakıl ve hafif ten sonra şazz olarak *an* harf-i cerri' nin *nun* harfini, “el-ehille” kelimesindeki *lam* harfine idgâm ederek okumuştur.

Ve lâkinne'l-birra ifâdesindeki *nun* harfini, kıraat imamlarının çoğunluğu mushaflarda

¹ Ebû Hayyân, *a.g.e.*, III, 61; Zuhaylî, *a.g.e.*, I, 170

² Bıkâî, İbrahim b. Ömer, *Nazmu'd-Dürrer Fî Tenâsubi'l-Âyâti Ve's-Süver*, Dâiretü'l-Meârifî'l-Osmâniyye, 1978, 1.Bsk. III, 98; Ebû Hayyân, *a.g.e.*, III, 60; Reşit Rıza, Muhammed, *Tefs'iru'l-Kur'âni'l-Hakîm*, Kâhire, ts. I, 200

³ Beydâvî *a.g.e.*, I, 140; Şirbînî, Hatîb Muhammed b. Muhammed, *Tefsîru'l-Kur'âni'l-Kerîm*, Beyrût, ts. I, 126; Şevkânî, Muhammed b. Ali, *Fethu'l-Kadîr el-Câmîû-Beyne Fenneyyi'r-Rivâyeti ve'd-Dirâyeti Min İlmi't-Tefsîr*, Mısır, 1964, I, 189

olduğu gibi, Şeddeli okumuŐlar ve *birr* kelimesini de nasb etmişlerdir.¹ Nâfi ve İbni Âmir gibi bazı kâriiler de *nun* harfinin tahfiifiyle yani sükûn olarak, *el-birru* kelimesini de ref üzere okumuşlardır.² Bu iki sahih kıraat ayetin anlamıyla ilgili önemli bir değişiklik ortaya çıkarmamaktadır.

Hac kelimesinin *ha* harfini, alimlerin çoğu fetha olarak okumuşlardır.³ İbn-i İŐhâk da, Kur’ân-ı Kerim’deki bütün *hac* kelimelerini, Âl-i İmrân sûresindeki *hac* âyetinde olduğu gibi *ha* harfinin kesrasıyla okumuştur.⁴

Büyût kelimesini, Verş, Hafs ve Ebû Amr, kelimenin aslına uygun olarak zamme ile *büyût* Şeklinde okumuşlardır. Hamza da, bu kelimeyi bütün Kur’an-ı Kerim’de *ba* harfinin kesresiyle okumuştur. Çünkü O, *ba* harfinin zammesiyle *ya* harfine geçiŐi zor (ağır) bulmuŐtur. Kâlûn ve HiŐâm da sadece bu âyetteki. *beyt* kelimesinin *ba* harfini kesra okumuşlardır, diğerlerini zammeli okumuşlardır.⁵

1.2. Tarihsel Süreç

Âyetin nüzûlu ortamını anlatan rivâyetlerin değerlendirilmesi bu başlık altında yapılmıştır.

1.2.1. Sebeb-i Nüzûl Rivâyetlerinin Değerlendirilmesi

Bu ayetle ilgili dört farklı sebeb-i nüzûl rivâyeti vardır. Bu rivâyetlerden birincisi Taberî (ö:310/922)’nin zikrettiği Katâde rivâyetidir. Bu rivâyete göre ayetin sebeb-i nüzûlü Şöyledir;

Yüce Allah, Resûlullah (s.a.s)’e, hilâllerin artması, eksilmesi, durumunun devamlı deđeriŐmesi ve yaratılmasının hikmetinin ne olduğu hakkında soruların sorulması üzerine Allah (c.c), “*Sana hilâllerin durumu hakkında soruyorlar,*” âyetini indirdi.⁶

¹ İbn-i Atiyye, *a.g.e*, II, 100; Ebû Hayyân, *a.g.e*, III, 64

² Ebû Hayyân, *a.g.e*, III, 61-64

³ İbnu’l-Cevzî, *a.g.e*, I, 209; Râzî, *a.g.e*, I,159; Şevkânî, *a.g.e*, I, 189

⁴ İbn-i Atiyye, *a.g.e*, II, 98; İbnu’l-Cevzî, *a.g.e*, I, 209; Râzî, *a.g.e*, I, 159; Ebû Hayyân, *a.g.e*, III. 62; Şevkânî, *a.g.e*, I, 189

⁵ Kaysî, Ebû Muhammed Mekkî b. Ebî Tâlib, *Kitâbu’l-KeŐ an-Vucûhi’l-Kırâati’s-Seb’i ve İlelihâ ve Hicecihâ*, (thk. Muhyiddin Ramazan), Risâle, I, 284; İbnu’l-Cevzî, *a.g.e*, I, 196; Râzî, *a.g.e*, I, 139; Kurtubî, Ebû Abdillâh Muhammed b. Ahmed, *El-Câmi’ Li-Ahkâmi’l-Kur’ân*, Mısır,.II. 346; Nisâbüri, *a.g.e*, I, 134; Şevkânî, *a.g.e*, I, 189

⁶ Taberî, *a.g.e*, II, 107-108

Bu âyet, Muâz b.Cebel ve Sa'lebe b. Ğanem el-Ensârî nin; “Ya Resûlallah! Hilâl'in bu durumu nedir ki ince olarak doğuyor, nurla doluncaya kadar büyüyor, sonra tekrar başladığı gibi inceliyor, tek bir hal üzere kalmıyor?” sorusunu sormaları üzerine indirilmiştir.¹

“*Sana hilâllerin durumu hakkında soruyorlar,*” âyetinin nüzûl sebebini, İbn-i Abbâs, Katâde, Rebî', ve diğerlerinin görüşlerine göre: “Bu âyet, müslümanlardan bir kısmının, Nebî (s.a.s)'e, hilâl'den, onun gizlenmesinden, sonra tamamıyla ortaya çıkıp Güneşin aksine hareket etmesinin, ne anlama geldiğinden sormaları üzerine indirilmiştir.”²

Hilâllerle ilgili sorulan sorularla, “evlere arkalarından girmenin *birr* olamayacağı” olayı örtüşdüğünden dolayı “*iyi davranış, asla evlere arkalarından gelip girmeniz değildir.*” cümlesi, “*de ki: Onlar, insanlar ve özellikle hac için vakit ölçüleridir.*” cümlesine bitleştirilmiş olduğu için bu âyet, her iki hüküm hakkında indirilmiş olur.³

Hums denilen Arap kabilelerinin dışındaki diğer araplar, hac ve umre için ihrama girdikleri zaman, ibadetlerini bitirmeyip, ihramdan çıkmadıkları müddetçe, evlerine ve çadırlarına kapılarından girmezlerdi. Evlerinin veya çadırlarının arka tarafından bir delik açarak oradan girerler, bunu da dinî bir gereklilik kabul ederlerdi. Peygamberimiz (s.a.s). Hudeybiye'de, umre için kaldığı yerden dışarı çıkıp içeri girdi. O'nun ardından, Benî Selemeli birisi de girerek kavminin âdetini bozdu. Peygamberimiz (s.a.s), ona dedi ki: “Sen niçin ihramlı olduğun halde girdin?” Adam: “Sen girdin diye ben de girdim.” Peygamberimiz (s.a.s); “Ben, Ahmes' im.” Yani bunu âdet edinmeyen bir kavimdenim, dedi. Adam; “senin dinin, benim dinimdir.” Dedi ve bu âyet indi.⁴

Sebeb-i nüzûlün, hilâller hakkındaki sorular olduğu rivâyetlerin, farklı versiyonlarda gelmesi aynı olayın değişik haber kaynaklarından nakledilmesindedir. Bu da gösteriyor ki bu âyetin nüzûlu ortamında gündem, hilâl'in değişiklik göstermesinin sebepleri idi ve bu konuyla ilgili Hz. Peygamber (s.a.s)'e sorular soruyorlardı. Hz. Peygamber'e uyararak kavminin âdetine aykırı hareket eden bir sahabeyle Peygamberimiz arasında geçen konuşma da, bu âyetin iniş sebebidir. Kanaatimce âyet, bu olaydan sonra

¹ Beğavî, *a.g.e*, I, 211; Zemahşerî *a.g.e*, I, 340; İbnu'l-Cevzî, *a.g.e*, I, 195; Râzî, *a.g.e*, I, 131-132

² İbn-i Atiyye, *a.g.e*, II, 97; Kurtubî, *a.g.e*, II, 341; Ebû Hayyân, *a.g.e*, III, 61

³ Kurtubî, *a.g.e*, II, 344-345

⁴ Kurtubî, *a.g.e*, II, 344-345; İbn-i Kesîr, İsmail b.Ömer, *Tefsîru'l-Kur'âni'l-Azîm*, Beyrût, ts. I, 225; Suyûtî, *Lübâbu'n-Nukûl Fî Esbâbi'n-Nüzûl*, Salâh Bilici Kitabevi, İstanbul, ts. s.40

inmiştir. Çünkü hilâller hakkındaki sorulara cevap âyetin baş tarafında verilirken, âyetin son bölümü peygamberimizle sahâbe arasında geçen olayla ilgili anlatımlar yer alır. Böylece hem hilâller hakkındaki sorular cevaplandı hem de Arapların kötü âdetlerine dikkat çekilerek bu âdetlerin yapılması yasaklandı.

1.3. Genel Değerlendirme

Bu âyet, önceki âyetlerde geçen konular için bir sonuç bölümü, sonraki âyetler için giriş bölümü olarak değerlendirilebilir.

Müfessirler ve dil bilginleri, âyetin anlaşılmasında önemli gördükleri kelimeleri ele almışlardır. Bunlardan en önemlisi olan ve konunun izahında kilit rol oynayan *mevâkît* kelimesidir. Bu kelimenin izahını hemen hemen bütün tefsir kitaplarında görmekteyiz.

Âyetin iki bölümde incelendiği göze çarpmaktadır. Bu bölümler hilâllerin değişkenliklerinin anlatıldığı bölüm ile Arapların kötü adetlerinin anlatıldığı bölümdür. Bu durum müfessirlerin âyetin açıklanmasıyla ilgili yapmış oldukları izahlara da yansımıştır. Âyetin cümle yapısı incelenirken bu iki bölümdeki hüküm ifade eden cümlelerin analiz edilip her iki bölüm için ayrı ayrı sebab-i nüzûl rivâyetlerinin zikredildiği, anlamı genişleten edebî sanatların daha çok bu iki bölüm içindeki temel ifadelerde yoğunlaştığı ve âyetin birinci bölümüyle ikinci bölümü arasında çeşitli yönlerden bağlantı kurulmaya çalışıldığı görülmektedir.

Âyet için iki farklı sebab-i nüzûlun rivâyet edilmesi nüzûl ortamının bu âyetin açıklanmasında çok büyük rol oynadığını göstermektedir. Âyette belirtilen farklı kıraatlerin âyetin anlamını çok etkilemediklerini görmekteyiz. Ayrıca bu farklı kıraatlerin kelimenin yapısından çok, değişik şivelerden kaynaklandığı söylenebilir.

Bu bağlamda ayetten çıkardığımız sonuçlarla ilgili özet olarak şunları kaydedebiliriz: Ay'ın değişken halleri zaman ölçüsü olarak kabul edilmiş, insanlar ayın bu halleriyle, dînî ve dünyevî işlerinin zamanlarını belirlemişlerdir.¹ Hac, oruç ve kurban gibi ibadetlerin zamanları hilâllerle belirlenmektedir.

¹ Râzî, *a.g.e.*, I, 135

Bu âyette, Allah'ı Teâlâya itâat konusu olmayan, sevap kazanma amacı taşımayan davranışların dinen bir değerinin olmadığı bildirilmiş, kişiyi dünya ve âhiret mutluluğuna götürecektir faydalı bir davranış olan, takvâ emredilmiştir.¹

Câhiliyye döneminden kalma evlere arkalarından girme gibi kötü adetlerin yapılması yasaklanıp, işlerin lâıyk-ı vechi ile yapılması emredilmiştir.

Bu âyet-i kerimeden Hz. Peygambere gereksiz soruların sorulmayıp insanların yararına olan, daha çok dinle ilgili soruların sorulması gerektiği vurgulanmıştır.

Kadınlara arkalarından değil de ön taraflarından yaklaşılması gerektiğine işaret edilmiştir.

Erdemli davranış Allah'tan korkmak, emirlerini yapmak ve yasaklarından da kaçınmaktır. Böyle davranan kimseler kesinlikle mutluluğa ulaşacaklardır.

Zamana bağlı olan işlerde, bilhassa sözleşmelerde, belirlenen zamana titizlikle uyulması gerekmektedir. Çünkü Yüce Allah, dünyayı güneş etrafında döndürüp, Ayın değişik şekillerde bulunmasını sağlayarak insanlara en güzel bir şekilde zamanlarını belirleme imkanını sağlamış ve bu imkânın kullanılmasını emretmiştir.

¹ Cezâirî, Ebû Bekir Câbir, *Eyseru't-Tefâsîr li Kelâmi'l-Âliyyi'l-Kebîr*, 1.Bsk. Cidde, ts. I, 171

BÖLÜM 2: ALLAH YOLUNDA CİHAD

وَقَاتِلُوا فِي سَبِيلِ اللَّهِ الَّذِينَ يُقَاتِلُونَكُمْ وَلَا تَعْتَدُوا إِنَّ اللَّهَ لَا يُحِبُّ الْمُعْتَدِينَ ﴿190﴾ وَقَاتِلُوهُمْ حَيْثُ تَفْتُمُوهُمْ وَأَخْرِجُوهُمْ مِنْ حَيْثُ أَخْرَجْتُمْ وَالْفِتْنَةُ أَشَدُّ مِنَ الْقَتْلِ وَلَا تُقَاتِلُوهُمْ عِنْدَ الْمَسْجِدِ الْحَرَامِ حَتَّى يُقَاتِلَكُمْ فِيهِ فَإِنْ قَاتَلَكُمْ فَاقْتُلُوهُمْ كَذَلِكَ جَزَاءُ الْكَافِرِينَ ﴿191﴾ فَإِنْ انْتَهَوْا فَإِنَّ اللَّهَ غَفُورٌ رَحِيمٌ ﴿192﴾ وَقَاتِلُوهُمْ حَتَّى لَا تَكُونَ فِتْنَةٌ وَيَكُونَ الدِّينُ لِلَّهِ فَإِنْ انْتَهَوْا فَلَا عُدْوَانَ إِلَّا عَلَى الظَّالِمِينَ ﴿193﴾ الشَّهْرُ الْحَرَامُ بِالشَّهْرِ الْحَرَامِ وَالْحُرُمَاتُ قِصَاصٌ فَمَنْ اعْتَدَى عَلَيْكُمْ فَاعْتَدُوا عَلَيْهِ بِمِثْلِ مَا اعْتَدَى عَلَيْكُمْ وَاتَّقُوا اللَّهَ وَاعْلَمُوا أَنَّ اللَّهَ مَعَ الْمُتَّقِينَ ﴿194﴾ وَأَنْفِقُوا فِي سَبِيلِ اللَّهِ وَلَا تُلْقُوا بِأَيْدِيكُمْ إِلَى التَّهْلُكَةِ وَأَحْسِنُوا إِنَّ اللَّهَ يُحِبُّ الْمُحْسِنِينَ ﴿195﴾

“Size karşı savaş açanlara, siz de Allah yolunda savaş açın. Sakın aşırı gitmeyin, çünkü Allah aşırıları sevmez.” (Bakara,2/190) *“Onları (size karşı savaşanları) yakaladığınız yerde öldürün. Sizi çıkardıkları yerden siz de onları çıkarın. Fitne, adam öldürmekten daha kötüdür. Mescid-i Haram’da onlar sizinle savaşmadıkça, siz de onlarla savaşmayın. Eğer onlar size karşı savaş açarlarsa siz de onları öldürün. İşte kâfirlerin cezası böyledir.”* (Bakara,2/191) *“Eğer onlar (savaştan) vazgeçerlerse, (şunu iyi bilin ki) Allah ğafûr ve rahîmdir.”* (Bakara,2/192) *“Fitne tamamen yok edilinceye ve din (kulluk) de yalnız Allah için oluncaya kadar onlarla savaşın. Şayet vazgeçerlerse zâlimlerden başkasına düşmanlık ve saldırı yoktur.* (Bakara, 2/193) *“Haram ay, haram aya karşılıktır. Hürmetler (dokunulmazlıklar) karşılıklıdır. Kim size saldırırsa siz de ona misilleme olacak kadar saldırın. Allah’tan korkun ve bilin ki Allah, müttakîlerle beraberdir.”* (Bakara,2/194) *“Allah yolunda harcayın. Kendi el lerinizle kendinizi tehlikeye atmayın. Her türlü hareketinizde dürüst davranın. Çünkü Allah dürüstleri sever.”* (Bakara 2/195)

2.1. Âyetlerin Dilsel Açıdan Değerlendirilmesi

Bu bölümü Allah yolunda savaştan bahseden âyet gurupları oluşturmaktadır. Kelimelerin analizi yapılırken konunun uzamaması için seçici davranılmış, âyetlerde müfessirlerin ele aldığı kelimelerin en önemlilerinin analizi yapılmıştır. Her âyetin cümle yapısı üzerinde durulmayıp âyetin anlamına daha fazla etki eden ve cümle

yapısını etkileyen değerlendirmelere yer verilmiştir. Edebî analiz konusunda âyetler, belâğât, münâsebet ve kıraat açısından incelenmişlerdir.

2.1.1. Kelimelerin ve Kavramların Analizi

Klasik müfessirlere göre ele aldığımız âyet gurubundaki konunun anahtar kelimeleri *kitâl, sebîl, i'tidâ, sakf, fitne, inhâ, udvân, zulüm, hurumât, kısâs, infâk, tehlike ve ihsân* kelimeleridir. Bu kelimelerden ilki olan *kitâl*, kişinin kendisini öldürmeye çalışan kimseye karşı onu öldürmek için ortaya koyduğu çabaya denir ki *mukâtele* de aynı anlamdadır.¹ Bu kelimenin masdarı olan *el-katlu*, lûgatta; “ruhun bedenden ayrılması ve hayatın sona ermesi” anlamındadır.² Âyette geçen bir diğer kelime ise *sebîl*dir. Söz konusu kelime güzel yol anlamına gelmektedir. *Sebîl* kelimesi izafetsiz olarak cins isim konumunda kullanıldığında sadece hak anlamına tahsîs edilir.³ *Sebîl* kelimesi savaşmaktaki amacı ortaya koymaktadır. Bu amaç Allah'ın dinini egemen kılmak ve O'nun ismini her tarafa ulaştırmaktır. Allah yolunda savaşırken *i'tidâ* denilen hakka tecâvüz edip⁴ zulmetmek⁵ ve haddi aşmak yasaklanmıştır.

Âyetin metninde geçen başka bir anahtar kelime de *sakf*ur. lûgatta; bir işi, bir fiili yapmada ve anlamada mâhir olmak,⁶ yakalama ve gâlip gelme fırsatını elde etmek anlamlarına gelir. Yaşitlarına hemen üstünlük sağlayanlar için *racülün sakîfun* denir. Şair; *fe men eskafe fa'ktülünî fe immâ teskafûnî fe leyse ilâ hulûdî / eğer bana üstün gelirsiniz beni öldürün. Ben kime üstün gelirsem artık onu yaşatmam.* der.⁷

Fitne'nin sözlük anlamı, altının karışığını ayırıp saf hale getirmek için ateşe konulmasıdır.⁸ İnsanı ateşe götüren davranışlar için de *fitne* kelimesi kullanılır.⁹ Denemek, sınamak, tecrübe etmek anlamlarına da gelir. “*Onlar zaten fitneye (şirke) düşmüşlerdir.*” (Tevbe, 9/49), “*Fakat siz kendi kendinizi fitneye koydunuz.*” (Hadîd,57/14), âyetlerinde olduğu gibi Allah (c.c)'a şirk koşmak, küfre düşmek ve

¹ Tabersî, *a.g.e*, I, 509

² İsfahânî, *a.g.e*, s. 655; Semî Halebî, *a.g.e*, III, 320

³ İsfahânî, *a.g.e*, s. 395

⁴ Zeccâc, *a.g.e*, I, 263; İsfahânî, *a.g.e*, s. 554; Tabersî, *a.g.e*, I, 509

⁵ İbnü'l-Cevzî, *a.g.e*, I, 197

⁶ İsfahânî, *a.g.e*, s. 173; Ebu's-Suûd, *a.g.e*, I, 204

⁷ Zemahşerî, *a.g.e*, I, 342; Râzî, *a.g.e*, I, 141; Nisâbüri, *a.g.e*, I, 109

⁸ İsfahânî, *a.g.e*, s. 623; İbn-i Kuteybe, *Te'vîlu Müşkili'l-Kur'ân*, Beyrût,1973, s. 472

⁹ İsfahânî, *a.g.e*, s. 623

günah işlemek anlamlarında da kullanılmıştır.¹ *Fitne*, “azabınızı tadın” (Zâriyât, 51/14) âyetinde de âhiret azabı olarak açıklanır.²

“Eğer onlar (savaştan) vazgeçerlerse,” ifâdesindeki *en-nehÿü*, lûgatta, bir şeyi yapmaktan vazgeçirmek³ anlamındadır. Çekinmek, yasaklamak ve sakınmak anlamlarına da gelir.⁴ *İntehâ* fiili, *nehâ* fiilinin mutavaâtı durumundadır; “onu engelledim o da engellendi.” denilir. Bir fiilden ve bir girişimden vazgeçirmek anlamına gelir.⁵ “Eğer vazgeçerlerse,” ifâdesindeki *intehâ* fiiliyle kâfirlerin, müslümanlarla savaştan vazgeçip tevbe etmekle küfürlerine son vermeleri kastedilmektedir.⁶ Burada yüce Allah’ın bağışlamasının şartının iman edip tevbe etmek olduğu belirtilmektedir. Buna göre Yüce Allah kâfire âhiret gününde merhamet etmeyecektir.

“Ve din, Allah’ın oluncaya, fitne ortadan kalkıncaya kadar onlarla savaşın.” ifâdesindeki *din*, lûgatte; şeriat, millet, ceza ve hesap⁷ anlamlarına gelmektedir. *Din* kelimesi, aslında Allah (c.c)’a itaat ile teslim olmaktır. Bir anlamı da; âdet, yani sürekli yapılagelen şeylerdir.⁸ Yukarıda açıkladığımız *fitne*, bu âyette de ele alınmıştır. Bu da *fitne*’nin savaşın süresini ve zamanını belirleyen önemli bir kavram olduğunu gösterir. Yani savaşın başlaması ve bitişi *fitne*’nin ortadan kalkmasına bağlıdır.

Bu âyet-i kerimedeki *fitne*, Allah’a eş koşmak anlamındadır. “Ve din Allah (c.c)’ın oluncaya kadar,” ifâdesiyle ibadet ve taatin yalnızca Allah’a yapılması ve Allah’u Teâlâ’nın yegâne ma’bud kabul edilmesi kastedilir. Yani küfür yok olup, İslâm kökleşinceye ebedî azaba götüren şeylerin ortadan kalkıp mutluluğa ulaştıracak şeylerin var oluncaya kadar onlarla savaşılması emredilmektedir. Bu anlamda “onlarla teslim oluncaya kadar savaşılmaya çağrılacaksınız.” (Fetih,48/16) âyeti de zikredilmektedir.⁹

Haddi aşan kimseye *udvân* denildiği gibi bu kişiye verilen cezaya da *udvân* denilir.¹⁰

¹ İbn-i Kuteybe, *a.g.e*, s. 472

² Zemahşerî, *a.g.e*, I, 342

³ İsfahânî, *a.g.e*, s. 826

⁴ Taberî, *a.g.e*, I, 512; Semin Halebî, *a.g.e*, IV, 261

⁵ İbn-i Âşûr, *et-Tahrîr ve’t-Tenvîr*, Tunus, 1984,II, 206-207

⁶ Taberî, *a.g.e*, II, 112

⁷ İsfahânî, *a.g.e*, s. 323; Semin Halebî, *a.g.e*, II, 32

⁸ Taberî, *a.g.e*, II, 113; Taberî, *a.g.e*, I, 512; Semin Halebî, *a.g.e*, III, 238

⁹ Râzî, *a.g.e*, I, 147

¹⁰ Semin Halebî, *a.g.e*, III, 51

Udvân, zulmetmek ve düşmanlıkta bulunmak anlamında da kullanılmıştır.¹ *Zulüm*, lûgatta, bir şeyin asıl yerinden başka bir yere konulması,² izinsiz olarak başkasının mülkünden tasarrufta bulunmak, başkasının sınırına girmek, haddi aşmak³ anlamlarına gelir. “*Zâlimden başkasına düşmanlık yoktur.*” çünkü; düşmanlık, ancak Allah (c.c)’a ortak koşan zâlimlere karşı yapılır. Âyette ifâde edilen, zâlime karşı düşmanlıktan maksat, onun zulmüne dur demek ve karşı koymaktır. Yoksa, zâlime cezasını verdikten sonra haksızlık yapmak demek değildir”.⁴ Düşmanlık duygusunun son noktaya ulaştığı savaşta bile haksızlığın yasaklandığı bu âyet-i kerimelerde savaşın amacı ve usûlü belirtilmektedir. Savaş sadece kan dökme arzusunu tatmin etmek gibi âdi bir amaç için yapılmamalıdır. Allah’ın dinini yüceltmek ve vatanı korumak gibi yüce amaçlar için yapılmalıdır.

“*Haram ay, haram aya karşılıktır.*” ifâdesindeki *haram*, hukukî, aklî, veya zorlayıcı bir sebepten dolayı veya ilahî bir sebeple, yasaklanan şeye denir.⁵ *Hurumât, hürmet*’in çoğuludur.⁶ Çirkinliğinden dolayı yapılması yasaklanan şeye de, *haram* denir.⁷ *Hürmet* kelimesinin çoğul gelmesinin sebebi, bu kelimeyle haram aylar, haram belde olan Mekke Şehri ve ihramın hürmeti kastedildiği içindir. Haramların ihlâlinde kısıs hükmü geçerlidir. *Kısıs*, “öldürmeye karşılık kan davası gütmeye, kan istemeye,⁸ yaralamaya karşılık da, yaralamaya,⁹ denir. Eşitlik, denklik ve benzerlik anlamlarına da gelmektedir. Bir kimseye, yaptığı şeyin aynısının yapılmasına da, *kısıs* denir.¹⁰ Yani müşrikler, size mukaddes olan Mekke’de, haram aylarda, ihramlı iken saldırıda bulunurlarsa, siz de aynı şekilde karşılık verin.

“*Allah yolunda harcayın. Kendi ellerinizle kendinizi tehlikeye atmayın.*” âyetinde geçen *nefaka*, bir şeyin harcanarak zamanla yok olması anlamındadır.¹¹ *İnfâk*, bir malı

¹ Zemahşerî, *a.g.e*, I, 342; İbnu’l-Cevzî, *a.g.e*, I, 200

² İsfahânî, *a.g.e*, s. 537

³ Semîn Halebî, *a.g.e*, III, 13

⁴ Taberî, *a.g.e*, II, 113

⁵ İsfahânî, *a.g.e*, s. 229; Semîn Halebî, *a.g.e*, III, 458

⁶ İbn-i Atiyye, *a.g.e*, II, 104; Kurtubî, *a.g.e*, II, 355

⁷ Tabersî, *a.g.e*, I, 513

⁸ İsfahânî, *a.g.e*, s. 672

⁹ İbn-i Manzûr, *a.g.e*, VII, 76; Semîn Halebî, *a.g.e*, III, 367

¹⁰ Kurtubî, *a.g.e*, II, 355

¹¹ İsfahânî, *a.g.e*, s. 819

mülkünden çıkarıp başka birisinin mülküne aktarmaktır.¹ Bir malın gerekli olan şeyler için harcanmasına da, *infâk* denir.² *Tehlike*, insanı yok olmaya götüren şeylerdir.³ Çünkü; adam, tehlikeye düştüğü zaman; *heleke'r-raculü* denilir.⁴ *Tehlike* kelimesi *heleke* fiilinin masdarıdır.⁵ *Helâk* ve *tehlike* aynı anlamdadır.⁶ Allah yolunda infâk etmemekle kendinizi tehlikeye atmayın. Buradaki asıl tehlike, savaşmakta değil, savaş için gerekli harcamayı yapmamaktadır. Mallarınızı israf etmekle de tehlikeye düşersiniz.⁷ Allah (c.c)'ın rahmetinden ümit kesmeyin.⁸ Cihat için, infâk etmeyi kesmek ve cihadi terketmek, yok olmak demektir. Çünkü böyle yaparsanız düşman size karşı güçlenir.⁹ Savaşı kazanmak, hem maddî hem de manevî yönden üstün olmaya bağlıdır. Müslümanlar Allah'a teslim olmuş insanlardır. Manevî yönden üstünlüklerinde şüphe yoktur. Ancak savaşta maddî imkanların da üstün olması gerekiyordu. İşte bu üstünlüğü sağlamak amacıyla *infâk* anlayışı geliştirilmiştir.

“*İhsân edin. Şüphesiz Allah, ihsân edenleri sever.*” ifâdesindeki, *hasene*, insanın sevinmesini sağlayan ni'metlerdir.¹⁰ *İhsân* kelimesi, *hasüne* fiilinden alınmıştır. övülen davranışlara da *ihsân* denilir.”¹¹ Allah yolunda infâk etmekten çekinmek, nefsi cimrileştirmesi bakımından fert için; acz ve zaafa düşürmesi bakımından, cemiyet için bir tehlikedir. Bu âyet-i kerimede Allahu Teâlâ, insanı sırasıyla cihat ve infâk mertebesinden ihsân mertebesine çıkarmaktadır.

“*İyilik yapın,*” yani Allah (c.c)'a itaati gözeterek amellerinizi güzel bir şekilde yapın. Allah hakkındaki zannınız güzel olsun.¹² *İhsân*'ı, Hz.Peygamber (s.a.s), “*Allah'ı gürüyormuş gibi ibadet etmelidir. Her ne kadar sen Allah'ı göremiyorsan da O, seni görmektedir.*”¹³ şeklinde açıklamaktadır.¹ “*İyilik yapın,*” yani Allah yolunda harcamayı

¹ Tabersî, *a.g.e*, I, 515

² Râzî, *a.g.e*, I, 148

³ İsfahânî, *a.g.e*, s. 844

⁴ Zeccâc, *a.g.e*, I, 266; Nesefî, *a.g.e*, s. 99

⁵ İbn-i Atiyye, *a.g.e*, II, 106; Râzî, *a.g.e*, I, 149

⁶ Zemahşerî, *a.g.e*, I, 343

⁷ Beydâvî, *a.g.e*, I, 142

⁸ İbn-i Cüzeyy, *a.g.e*, s. 48

⁹ Suyûtî, *Tefsîru'l-Celâleyn*, Dâru'l-Kitâbi'l-Arabî, Beyrût, s. 35

¹⁰ İsfahânî, *a.g.e*, s. 235

¹¹ İbn-i Atiyye, *a.g.e*, II, 107; İbnü'l-Cevzî, *a.g.e*, I, 203

¹² İbn-i Atiyye, *a.g.e*, II, 107; İbnü'l-Cevzî, *a.g.e*, I, 203; Kurtubî, *a.g.e*, II, 365

¹³ Buhârî, *a.g.e*, I, 27 (hadis no:50); Müslim, *a.g.e*, I, 36 (hadis no: 8); Ebû Dâvud, *a.g.e*, II, 635 (hadis no: 4695)

harcamayı güzel yapın israf etmeyin ve cimrilikte de bulunmayın,² Allah yolunda cihat ediniz ve cihadınızı da güzel yapınız.³

İhsân, Allah (c.c)'a itaat konusunda, makamların en yücesidir.⁴ *İhsân*, mal ile yapılan bütün iyilikleri, kapsamaktadır. Emr-i bi'l-ma'ruf nehyi ani'l-münker yapmak, faydalı ilim öğrenmek; insanların ihtiyaçlarını karşılamak ve sıkıntılarını gidermek, hastaları ziyaret etmek, cenazelere katılmak, yanlışlıkları düzeltmek...vb. bunlar da Allah'ın, emrettiği iyiliklerdendir.⁵

2.1.2. Cümle Yapısı

Âyetlerin anlaşılmasında etkili olan cümlelerin ve bu cümleler içinde geçen ifâdelerin, dil bilgisi açısından müfessirlerin yapmış oldukları analizlerini inceleyeceğiz. “*Size karşı savaş açanlara, siz de Allah yolunda savaş açın.*” cümlesi, önceki âyette geçen “*evlere arkalarından girmeniz birr değildir.*” cümlesine atfedilmiştir. Ara söz mahiyetindedir.⁶ Bu durumda âyetin manası önceki âyete bağlı olarak “evlere kapılarından girin, Allah (c.c)'tan korkun ve Allah yolunda muharebe de edin,” şeklinde olmaktadır.

“*Onları (size karşı savaşanları) yakaladığımız yerde öldürün.*” cümlesinde *haysu* ifâdesi iki yerde geçmiştir. Bu kelimedenden sonra gelen cümleler, bu kelimeye izafetten dolayı, *cerr* konumundadırlar.⁷ Âyetin devamındaki *hattâ yukâtilüküm* cümlesindeki *yukâtilû* ifâdesi, gizli bir *en* ile mansuptur, *en yukâtilû* cümlesi de, *hattâ* ile mahallen mecrûrdur, *hattâ* harfi *cerri* de *tukâtilûhum* cümlesine taalluk eder.⁸ Bu tahlillere göre Yüce Allah, müslümanlara karşı savaşanlarla savaşmayı emrederken Mescid-i Haram'da kıtâl işini müşriklerin müslümanlara saldırmaları şartına bağlamıştır. Çünkü Mescid-i Haram'a giren herkes emniyet içindedir. Bu sebeple Mescid-i Haram'da, müşriklerin

¹ Nisâbüri, *a.g.e*, I, 148; Sa'dî, Abdurrahmân b. Nasr, *Teysîru'l-Kerîmi'r-Rahmân Fî Tefsîri Kelâmi'l-Mennân*, Beyrût, 1995., I, 146

² Râzî, *a.g.e*, I, 151

³ Ebû Hayyân, *a.g.e*, III, 71

⁴ İbn-i Kesîr, *a.g.e*, I, 229

⁵ Sa'dî, *a.g.e*, I, 146

⁶ İbn-i Âşûr, *a.g.e*, II, 199; Elmalılı, *a.g.e*, II, 693

⁷ Tabersî, *a.g.e*, I, 511; Ebû Hayyân, *a.g.e*, III, 66

⁸ Tabersî, *a.g.e*, I, 511

müslümanlarla savaşmadıkça müslümanların da onlarla savaşmamaları, ancak teslim de olmamaları istenmektedir.

Kezâlike cezâu'l-kâfirîn ifâdesi, *mübtedâ* ve *haberden* oluşmuştur.¹ *kef* harfi cerri, meşhur olan görüşe göre; *mukaddem haberdir*, ondan sonra gelenler de *muahhar mübtedâdır*.² Bu cümle *sonuç cümlesi* durumundadır. *kef* harfi, *mislu* anlamındadır ve *mübtedâdır*. Bunun *haberi* de *cezâ'* kelimesidir.³ En büyük zâlim zulmu başlatan olduğuna göre onlar sizinle savaşmaları takdirde siz de onlarla savaşın demektir. Çünkü Allah'ı Teâlâ'nın kâfirlere böyle bir ceza vermesi ilâhî sünnetinin gereğidir. O bakımdan müşrikler, yaptıklarının karşılığı ile cezalandırılacaklardır.

“*Fitne tamamen yok edilinceye ve din (kulluk) de yalnız Allah için oluncaya kadar onlarla savaşın.*” ifâdesinde geçen ve *yekûne'd-dînu lillâh* cümlesindeki *ed-dînu* kelimesi, *yekûne'nin ismi*, *Allah Lafza-i Celâl'i* de, *haberidir*.⁴ *İllâ ale'z-zâlimîn* cümlesi, *lâ* nın *haberidir* veya *lâ udvâne* cümlesini, *mübtedâ* olarak kabul edersek; *illâ ale'z-zâlimîn* cümlesi de, *haberi* olur.⁵ *Ve yekûne'd-dînu lillâh*, cümlesi olumsuz cümle olan *lâ tekûne fitnetün* cümlesine *atfedilmiştir*.⁶

“*Haram ay, haram aya karşılıktır. Hürmetler (dokunulmazlıklar) karşılıklıdır.*” âyetindeki *eş-şehru* kelimesi, *mübtedâ* olması hasebiyle *merfûdur*, *bi'ş-şehri'l harâmi* ifâdesi de onun *haberidir*.⁷ *Fe meni'tedâ* cümlesi, *fe* harfiyle, *eş-şehru'l-harâmu* cümlesine *atfedilmiştir*.⁸

Görüldüğü gibi, müfessirler, âyet-i kerimelerin hepsinin cümle yapısını analiz etmemişlerdir. Hatta bu âyetler içerisinde bazı kelime ve ifâdelerin cümle içerisindeki konumlarını belirtmekle yetinmişlerdir. Cümle yapısını daha çok *mübtedâ-haber* ilişkisiyle ve bir önceki cümlelerle bağlantısının araştırılmasıyla açıklamışlardır. Bu da âyetler arasındaki konuların ortak olduğunu göstermektedir.

¹ Neseî, Abdullah b. Ahmed, *Medâriku't-Tenzil ve Hakâiku't-Te'vil*, s. 99

² Ebû Hayyân, *a.g.e*, III, 76

³ Âlûsî, *a.g.e*, I, 76

⁴ Ukberî, Abdullah b. el-Hüseyn, *Et-Tibyân Fi'l-râbi'l-Kur'ân*, (Thk: Ali Muhammed el-Becâvî), Beyrût, I, 158

⁵ Ukberî. *a.g.e*, I, 158; Ebû Hayyân, *a.g.e*, III, 69

⁶ Ebû Hayyân, *a.g.e*, III, 68

⁷ Zeccâc, *a.g.e*, I, 264; Neseî, *a.g.e*, s. 99

⁸ Âlûsî, *a.g.e*, I, 77

2.1.3. Edebî Yaklaşım

Kur'ân-ı Kerim'in anlaşılmasında etkin rol oynayan ve Kur'ân'ın eşsizliğini ortaya koyan konulardan bir tanesi de onun edebî yönüdür. Ele aldığımız âyetler gurubunun edebî yönü incelenirken ilgili konularda yapılan tespitlerin ışık tuttuğu açılımlara da değineceğiz.

2.1.3.1. Belâğât

“Size karşı savaş açanlara, siz de Allah yolunda savaş açın.” cümlesindeki “Allah'ın (c.c), Dini'nin zaferi için” anlamında *mecâzen, fî sebili'llâh* ifâdesi, kullanılmıştır.¹ Müşriklerle savaşma emri, “sizinle savaşanlarla,” cümlesiyle “müşriklerden başka sizinle savaşan herkesle savaşın.” şeklinde *umûmî* bir manaya dönüşmüştür, yani; “ve *kâtilû*” ifâdesinde; *tahsîs*, “*ellezîne yükâtilûneküm*” cümlesiyle de, *ta'mim* yapılmıştır.² *Fî sebili'llâh* zarfı, mef'ûl olan “*ellezîne yükâtilûneküm*” cümlesinin önüne geçirilip, *takdim-te'hir* yapılarak, Yüce Allah'ın (c.c) kemâl-i inâyeti ön plana alınmıştır.³

“*Haddi aşmayın.*” ifâdesiyle, savaş ve diğer hususlarda, Allah (c.c)'ın koymuş olduğu sınırı aşmayın, sizinle savaşanlarla savaşın, denilerek her türlü haddi aşma konusunda *umumî bir yasak* getirilmiştir.⁴ Bu yasağa göre savaşta bile kadınların, çocukların, rahiplerin, müzmin hastaların, yaşlıların, çiftçilerin ve ücretli çalışanların öldürülmeleri engellenmiştir. Büyük Mâlikî müfessiri İbnu'l-Arabî (ö:543/1148), Ebû Hanife'nin aksine bu kişiler savaşta destek vazifesi gördükleri takdirde onlar da öldürülür yorumunda bulunmuştur.⁵

Bu yasaklamaya ilişkin İbn-i Abbâs (r.a): “Kadınları, çocukları, yaşlıları, rahipleri ve müslüman olduğunu açıklayan kimseleri öldürmeyin” demiştir. Büreyde'den nakledilen bir hadiste Hz. Peygamber (s.a.s), bir orduya veya bir seriyyeye komutan tayin ettiği zaman, o komutana ve yanındaki müslümanlara, Allah (c.c)'tan korkmayı tavsiye eder ve hayır dilerdi.⁶ Bu hadis şöyledir; “*Allah adına Allah yolunda kâfirlerle savaşın,*

¹ Ebû Hayyân, *a.g.e*, III, 65; Âlûsî, *a.g.e*, I, 74

² Âlûsî, *a.g.e*, I, 74

³ Ebu's-Suûd, *a.g.e*, I, 204

⁴ Ebû Hayyân, *a.g.e*, III, 65

⁵ İbnu'l-Arabî, Ebû Bekr, *Ahkâmu'l-Kur'ân*, Dâru'l-Fikr, Beyrût, I, 148-150

⁶ Hâzin, Ali b. Muhammed, *Lübâbu't-Te'vil Fî Maâni't-Tenzîl*, 2.Bsk. Mısır, 1955, I, 168; Âlûsî, *a.g.e*, I, 75; Merâğî, Ahmet Mustafa, *Tefsîru'l-Merâğî*, Mısır, ts. I, 89

aşırıya gidip haddi aşmayın, işkence yapmayın ve çocukları da öldürmeyin."¹ Barış yolunu tercih edenlerle savaşılması, evlerin yakılması ve ağaçların kesilmesi gibi tahribat cinsinden olan şeylerin yapılması *haddi aşmak* kapsamına girer ki, bu da Yüce Allah'ın (c.c), özellikle haram aylarda ve Mescid-i Haram toprakları üzerinde yasakladığı ve hoş görmediği davranışlardır.² Ayrıca, "*haddi aşmayın; çünkü haddi aşanları Allah (c.c), sevmez.*" ifâdesi, haddi aşmaktan sakındırmaktadır. Buna da *tahzîr* denir. Bu anlamda "*Her kim bundan sonra haddi aşarsa muhakkak onun için elem verici bir azap vardır.*" (Bakara, 2/178), âyeti de zikredilir.³

"*Onları (size karşı savaşanları) yakaladığınız yerde öldürün.*" cümlesi; emir cümlesidir. Bu emir cümlesi, bir önceki âyetteki, cihat teklifini de *te'kit* eder. Yani "*Sizi çıkardıkları yerden siz de onları çıkarın.*" burada kâfirlerin, kesin bir şekilde Mekke'den çıkarılmaları emredilmektedir. *Fe in kâtelûküm fa'ktülûhüm* cümlesinde *fihî* ifâdesi *hazfedilmiştir*, bu cümle aslında *fe in kâtelûküm fihî fa'ktülûhüm fihî* şeklindedir.⁴ O zaman bu cümlemin anlamı, *şayet sizinle Mescid-i Haram'da savaşarlarsa siz de onlarla orada savaşın* şeklinde olur. Buradaki *fihî* mekân olarak Mescid-i Haram yerine kullanılmıştır.

"*Eğer onlar (savaştan) vazgeçerlerse muhakkak ki Allah ğafûr ve rahîmdir.*" cümlesindeki şartın, delâlet ettiği manadan dolayı, burada konu *özet* olarak anlatılmıştır. Çünkü, bu âyet, kâtilin tevbesinin ve en büyük günâh olan şirkten tevbenin makbûl olduğuna delâlet eder.⁵ Şâyet, bu cümledeki mana, "*eğer onlar (küfürlerinden değil de savaştan) vazgeçerlerse,*" şeklinde olursa burada şartın cevabı olan, *onları bağışlayın* ifâdesi *hazfedilmiş* olur.⁶ Bu cümle aynı zamanda *mahzûf* olan "söz konusu şeylere son vermek," yani *mev'ize* kelimesini *te'yid* eder.⁷

Bu âyetten, savaşa son verip iman etmek isteyen grupların var olduğu anlaşılmaktadır. Böyle kimselere saldırılmaması emredilmektedir. Çünkü Allah (c.c), onları

¹ Müslim, *a.g.e*, III, 1356 (hadis no:1731); Ebû Dâvud, *Sünen-i Ebî Dâvud*, II, 44 (hadis no: 2613)

² Merâğî, *a.g.e*, I, 89

³ İbn-i Âşûr, *a.g.e*, I, 201

⁴ Ebû Hayyân, *a.g.e*, III, 66-67

⁵ Tabersî, *a.g.e*, I, 512

⁶ Ebû Hayyân, *a.g.e*, III, 67

⁷ İbn-i Âşûr, *a.g.e*, II, 206

bağışlayacaktır.”¹

Mescid-i Haram’da müslümanlar öldürülmüş olsalar da, Allah’ın affetmeyeceği hiçbir günah yoktur.² Her ne kadar müşrikler, Kâ’be’de şirk içinde yüzüp, Hz. Peygamber (s.a.s)’in oraya girmesini engellemiş olsalar dahi, eğer küfürlerine son verip müslüman olurlarsa Allah (c.c), onların tevbesini kabul eder. Bu durum her zaman için geçerlidir. Bu da, Yüce Allah (c.c)’ın, kullarına karşı sonsuz rahmeti ve keremidir.³ Tüm bu ifâdeler *mahzuf* olan *mev’ize* kelimesiyle bir çırpıda anlatılmıştır.

“*Şayet vazgeçerlerse zâlimlerden başkasına düşmanlık ve saldırı yoktur.*” cümlesindeki *udvân* kelimesi *mecâzen zâlim* kelimesinin yerine kullanılmıştır.⁴ Burada *izdivâc-ı kelâm* (sözün birbirine uygunluğu) vardır, takdiri; *fe inintehev ani ’l-udvâni fe lâ udvâne illâ ale’z-zâlimîn* şeklinde olur.⁵ Yüce Allah, *mubâlağalı* bir şekilde düşmanlık yapmaktan vazgeçirmektedir. Çünkü düşmanlık ancak zâlimlere yapılır.⁶ “*Şayet vazgeçerlerse,*” ifâdesinin muteallakı olan *şirk* ve *savaş* kelimeleri *hazfedilmiştir*. Bu değerlendirmeye göre mana; “şirkten vazgeçerler ve savaşa son verirlerse” şeklinde olur.⁷ *Udvân* kelimesi, *mahzûf cevabın illeti* durumunda olup şartın cevabının yerine geçmiştir. O zaman mânâ şöyle olur: “*Şayet sizinle savaşmaktan vazgeçerlerse onlara kötü zan ile yaklaşıp onlara karşı savaşa başlayan ilk sizler olmayın. Çünkü onlar zâlim olmayabilirler. Düşmanlık da ancak zâlimlere karşı yapılır.*”⁸

Mekke Kâfirleri, emniyet içindeydiler, putlarına serbestçe ibadet edebiliyorlardı, bunlar müslümanları Mekke’den kovmuşlardı. Mekke’de kalan müslümanlar da korku içindeydiler. İnançlarını da gizliyorlardı. Eğer Mekke Kâfirleri bu durumlarından vazgeçip, müslümanlarla savaşmayı terk eder, küfürden döner, iman edip barışa yönelirlerse artık sizler de, zulmedip haddi aşandan başkasına zulmetmeyin. Kâfirler ve zâlimlerle ancak onları yola getirmek, zulümlerini engellemek ve onları sapıklıktan

¹ Tabersî, *a.g.e*, I, 113

² İbn-i Kesîr, *a.g.e*, I, 227

³ Sa’dî, *a.g.e*, I, 142

⁴ Beğavî, *a.g.e*, I, 214

⁵ Tabersî, *a.g.e*, I, 513

⁶ Ebû Hayyân, *a.g.e*, III, 68; Âlûsî, *a.g.e*, I, 77

⁷ Ebû Hayyân, *a.g.e*, III, 68

⁸ İbn-i Âşûr, *a.g.e*, II, 209

kurtarmak için savaşılır.¹

“*Eş-şehru'l-harâmu bi's-şehri'l-harâmi*” cümlesinde, muzaaf olan *kitâl* kelimesi *hazfedilmiş*, onun yerine muzâfun ileyh olan, “*eş-şehru'l harâmu*” ifâdesi getirilmiştir. Takdiri de; *kitâlu's-şehri'l-harâm* veya *fi's-şehri'l-harâmi bi kitâli's-şehri'l-harâmi* şeklindedir.² *Fa'tedû aleyhi bi misli ma'tedâ aleyküm* ifâdesindeki birinci *i'tidâ* fiilinde *itaat*, ikincisinde ise *ma'siyyet* vardır. Arap, bir kimseye aynıyle karşılık verdiği zaman: *zalemenî fülânun fe zalemtühu / falan bana zulmetti ben de o'na zulmettim* der.³ Burada, *ve cezâu seyyietin seyyietün misluhâ / “Bir kötülüğün cezası ona denk bir kötülüktür.”* (Şura,42/40), sözünde olduğu gibi *izdivâc-ı kelâm* (sözün birbirine uygunluğu) vardır.⁴ Bu cümle, bir önceki cümle olan *eş-şehru'l-harâmu* cümlesini *te'kit* etmiştir.⁵

Müşrikler, Hudeybiye'de müslümanları umre yapmak için Mekke'ye girmelerini engellemişlerdi. Bu engelleme işini zi'lkâde ayında yapmışlardı. Sonra müşriklerle, gelecek yıl, Mekke'nin ziyaret edilmesi hususunda, anlaşma yapıldı.⁶ Ertesi yıl, Umreyi Kazayı yapmak için yola çıktıklarında, müslümanlar, müşriklerin antlaşmaya uymayıp, haram ayda savaşmalarından çekindiler. Çünkü, Allah (c.c), bu ayda savaşmanın ve düşmanlık yapmanın mahzurlu olduğunu bildirmişti.⁷ Yüce Allah (c.c), bu âyet-i kerimeyle haramların hürmetine saygı göstermenin vâcip olduğunu, ihlâli durumunda, kısâs yoluyla aynı şekilde karşılık verilip haramların hürmetinin muhafaza edilmesinin gerekliliğini açıklamaktadır.

Ardından Yüce Allah, savaşta bile ihtiyatı elden bırakmamalarını mü'minlere tavsiye ederek, mü'minlerin daha çok Allah'ın sevgisine ve dostluğuna muhtaç olduğunu ve Allah'tan korkup sakınan kimselerin Allah ile beraber olacaklarını bildirmektedir.⁸ Yüce Allah, müşriklerin Hudeybiye'de müslümanları haram beldede ve haram ayda

¹ Vehbe Zuhaylî, *a.g.e*, I, 181

² Tabersî, *a.g.e*, I, 514; İbn-i Âşûr, *a.g.e*, II, 210

³ Zeccâc, *a.g.e*, I, 265; Cessâs Ebû Bekr Ahmet b. Ali er-Râzî, *Ahkâmu'l-Kur'ân*, İslâmî Vakıflar Matbaası I, 261; İbnu'l-Cevzî, *a.g.e*, I, 202

⁴ Beğavî, *a.g.e*, I, 215

⁵ Âlûsî, *a.g.e*, I, s. 77

⁶ İbn-i Kesîr, *a.g.e*, I, 228

⁷ Reşit Rıza, *a.g.e*, I, 212; Merâğî, *a.g.e*, I, 92

⁸ Tabatabâî, Muhammed Hüseyin, *El-Mizân Fi Tefsiri'l-Kur'ân*, Beyrût, ts.I, 64

Kâ'beyi ziyaret etmelerini engellemelerinden dolayı övünmelerine karşılık ertesi yıl Kâ'beyi ziyaret ettirerek aynı şekilde karşılık vermiştir.

“*Kendi ellerinizle kendinizi tehlikeye atmayın.*” ifâdesinde *enfüseküüm / kendinizi* kelimesi *hazfedilmiştir*.¹ Bu cümleyle bir kimsenin infâk etmeyip savaşta silahını teslim ederek kendisini âciz duruma düşürmesi *darb-ı mesel* şeklinde anlatılmaktadır.² Yani mallarınızı, dininizi yüceltmek ve kuvvetlendirmek için harcayın. İnkârcılara karşı cihat, Allah yolunda harcamanızla olur. Yularınızı sizi tehlikeye götürecekt şeylerin eline vermeyin. “*Kendinizi tehlikeye teslim etmeyin,*” ifâdesi genel bir anlam taşır. Böyle olunca, gerektiği halde, Allah yolunda harcamamak tehlikeye teslim olmak demektir. Çünkü; infâk, Allah’ın emretmiş olduğu bir farzdır. Allah (c.c), zekâtı emrederken, Allah yolunda cihat edenlere de verilmesi gerektiğini söylemektedir. Yine Allah (c.c)’ın mağfiretinden ümidini kesen, günahkâr da, kendisini tehlikeye atmış olur. Çünkü, Allah (c.c), kendisinden ümit kesmeyi yasaklamıştır bu meyanda; “*Ey oğullarım! Gidin Yusuf’u ve kardeşini iyice arayın. Allah’ın merhametinden ümidinizi kesmeyin.*” (Yusuf,12/87) buyurmaktadır. Müşriklere karşı cihat gerektiği halde, onu terkedene, Allah (c.c)’ın emrini yerine getirmemiş ve kendisini tehlikeye atmış olur.³

2.1.3.2. Tenasub Açısından Âyetlerin Değerlendirilmesi

Gurup olarak incelediğimiz âyetlerin temel konusu, Allah yolunda savaşmakla ilgili hükümlerdir. Bunun yanında haddi aşmamak, fitnenin ortadan kaldırılmasının gerekliliği, haram aylardaki kısâs ve mukabele-i bi’l-misl (karşılık verme), Allah yolunda infâk etme gibi yine savaşla ilgili olan bu konulardan da bahsetmektedir. Âyet-i kerimelerdeki tenâsubun incelenmesinde bu konuların bilinmesinin faydalı olacağı kanaatindeyim. Müfessirler, âyetlerin diğer âyetlerle ve âyetlerin kendi içlerinde bir çok yönden tenâsubunu incelemişlerdir. Biz tenâsuple ilgili bu yaklaşımların en önemlilerini almaya çalıştık.

“*Size karşı savaş açarlara, siz de Allah yolunda savaş açın.*” âyetiyle bir önceki âyet arasındaki tenâsup, takvâ ifâdesiyle açıklanmaktadır. Çünkü bir önceki âyette, takvâ

¹ Beğavî, *a.g.e*, I, 215; Zemahşerî, *a.g.e*, I, 343; Tabersî, *a.g.e*, I, 515; Râzî, *a.g.e*, I, 149; Hâzin, *a.g.e*, I, 171; Nisâbüürî, *a.g.e*, I, 146

² İbn-i Atiyye, *a.g.e*, II, 106

³ Taberî, *a.g.e*, II, 119

emredilmektedir. Takvâ ise: “dînen mahzurlu olanları terketmek ve vâcipleri de yapmaktır.” Buna göre istikâmet; ilim, takvâ ise; ameldir. Bu âyette de, takvâ amelinin en zoru ve en ağır olan “düşmana karşı savaş” emredilmektedir.¹

Yüce Allah, önceki ayetlerde hac, oruç ve namaz gibi zamana bağlı olan ibadetleri zikrettikten sonra bu âyette de, zamana bağlı olmayan ancak önceki âyette geçen *mevâkît* kelimesine ismi mekân itibariyle bağlı, haram belde olan Mekke’de yapılacak cihad ibadetinin hükümlerini açıklamaktadır.² Burada da, *mevâkît* ifâdesinin hem zaman hem de mekân anlamını taşıması özelliğine bağlı olarak *münasebet* kurulmuştur.

Önceki âyette, hilâllerin, haram ayların vaktini belirlediği anlatılmıştı. Aynı zamanda hilâller, bu âyette geçen haram aylarda ve haram beldede gerektiğinde yapılacak olan savaşın da zamanını belirlemektedir.³ Ayın değişken halini ilgilendiren durumlar her iki ayette de bahsedilmektedir. Âyetin münasebetiyle ilgili mülahazalara bakıldığında bu âyetin, önceki âyetle ilgili olan yönlerinin sonra gelecek âyetleri de ilgilendirdiğini söyleyebiliriz. Çünkü sonra gelen âyetler de, haram aylardaki ve haram beldedeki cihattan bahsetmektedirler. İşte bu âyetlerde belirtilen cihadın zamanı da, hilâllerle belirlenmektedir.

“*Onları (size karşı savaşanları) yakaladığınız yerde öldürün.*” cümlesiyle önceki âyette geçen “*haddi aşmayın.*” ifâdesinin ortaya koyduğu, haram ayda ve haram belde olan Mekke’de savaşmak ve savaşamayacak durumda olanların öldürülmeleri yasağı kaldırılmıştır.⁴ Kısâs yoluyla fitnenin ortadan kaldırılması, mülümanlara yapılan eziyetlerin sona erdirilmesi ve zafer kazanılması için müşriklerin nerede olurlarsa olsunlar öldürülmeleri ve yurtlarından çıkarılmaları emredilmiştir.⁵

“*Allah yolunda savaşın.*” âyetinde müslümanlara savaş açanlara karşı cihat teklifinde bulunulmuştu. “*Onları (size karşı savaşanları) yakaladığınız yerde öldürün.*” âyetiyle bu teklif kuvvetlendirilerek, savaş açsalar da açmasalar da kâfirlere karşı cihat kesin olarak emredilmiş oldu. Ancak; “*Mescid-i Haram’da kâfirler, sizinle savaşa başlamadan siz de savaşa başlamayın; eğer sizinle savaşa başarlarsa siz de aynı*

¹ Râzî, *a.g.e*, I, 139; Ebû Hayyân, *a.g.e*, III, 64

² Bıkâî, *a.g.e*, III, 106-107

³ Reşit Rıza, *a.g.e*, I, 208

⁴ Zemahşerî, *a.g.e*, I, 341-342; Ebu’s-Suûd, *a.g.e*, I, 204

⁵ Bıkâî, *a.g.e*, III, 108-109

şekilde onlarla savaşın,” âyetiyle Mescid-i Haram’da kan dökülmesi yasaklandı.¹

Allah (c.c), bir önceki âyetlerde savaşı emretmiş ve savaşın gerekliliğinden bahsetmişti. Savaşın vücûbiyyetini zikrettikten sonra, Enfâl Sûresi’ndeki, “*İnkâr edenler (sana düşmanlıktan) vaz geçerlerse geçmiş günahlarının bağışlanacağını söyle.*” (Enfâl,8/38) Âyetiyle, uzun ve etraflıca açıklandığı gibi, “*Eğer onlar (savaştan) vazgeçerlerse, (şunu iyi bilin ki) Allah ğafûr ve rahîmdir.*” âyet-i kerimesinde de; eğer, tevbe edipte savaşa son verirlerse, bu durumda savaşın farziyyetinin ortadan kalktığı anlatılmaktadır.² Şeklinde, bu âyetin önceki ve sonraki âyetlerle olan ilişkisi kurulmaktadır.

“*Fitne tamamen yok edilinceye ve din (kulluk) de yalnız Allah için oluncaya kadar onlarla savaşın.* (Bakara;2/192) Bu âyette, düşmanlık yapılacak kimseler özellikle, Mekke Müşrikleri olduğu gibi önceki âyet-i kerimede söz konusu edilenler de, Mekke Müşrikleridir.³ Bu cümlede geçen *fitne* kavramı , bir önceki âyette de geçmiş ve Mescid-i Haram’da küfre devam edilmesi, putlara tapılması, müslümanları dinlerinden döndürmek için eziyet edilmesi durumu *fitne* olarak açıklanmıştı. Bu âyet-i kerimede tüm bu fitnelerin ortadan kaldırılması emredilmektedir.⁴ Her iki âyette geçen konuların ortak olması cihetiyle *münasebet* kurulmuştur.

Bir önceki kîtâl âyetinde, Mescid-i Haram’da savaşa ilk başlayanların, müslümanların olmaması gerektiği vurgulanmış, bu âyet-i kerimede de, müşrikler yok olup din yalnızca Allah (c.c)’ın oluncaya kadar her yerde savaşmak mubah kılınmıştır.⁵ *Ve kâtilû* ile başlayan âyette, savaşın başlama sebebinden bahsedilmekte, bu âyet-i kerimede de, savaşın gayesinin Allah (c.c)’ın dinini yüceltmek olduğu anlatılmaktadır.⁶ Âyetler arasında savaşın başlaması ve gayesi araştırılarak ilişki kurulmaya çalışılmıştır. İlk âyette savaş teklifinin sınırlı olarak yapıldığı ve saldırı durumunda savunma amaçlı savaşın yapılabileceği izninin verildiği göze çarpmaktadır. Sonraki âyetlerde savaşın başlama sebepleri, savaşın yapılacağı mekân ve savaşın gayesi anlatılmış savaş teklifi kuvvetlendirilerek savaşa daha geniş bir pencereden bakılması sağlanmıştır.

¹ Râzî, *a.g.e*, I, 142; Nisâbüri, *a.g.e*, I, 142; Ebû Hayyân, *a.g.e*, III, 66

² Râzî, *a.g.e*, I, 144; Ebû Hayyân, *a.g.e*, III, 67; Bıkâî, *a.g.e*, III, 112-113

³ Cessâs, *a.g.e*, I, 261

⁴ İbnu’l-Arabî, *a.g.e*, I, 154

⁵ Bıkâî, *a.g.e*, III, 113-116

⁶ Merâğî, *a.g.e*, I, 90-91

Bakara Süresi 192. âyetle, Enfâl 39. âyetlerin benzerlik gösterdiğini ancak farklı yönlerinin olmasındaki sebeplerin neler olduğu konusu müfessirlerin dikkatlerinden kaçmamıştır. Bu meyanda Bakara 192. âyet-i kerimedeki *ve yekûne'd-dinu lillâh* ifâdesindeki, *ed-dînu* ifâdesi, niçin te'kitsiz olarak ve sonu da “*Şayet vazgeçerlerse zalimlerden başkasına düşmanlık ve saldırı yoktur.*” şeklinde bitmiş te, Enfâl Süresi'ndeki *ve yekûne'd-dînu küllühû* (Enfâl,8/39) âyetinde *ed-dînu* ifâdesi niçin te'kitli olarak gelmiş ve sonu niçin “*yok geri dönerlerse kendilerinden öncekilerin hali gözlerinin önündedir,*” şeklinde bitmiştir? Şeklinde sorular sorulur.

Bu sorulara şöyle cevap verilmektedir;

Bakara Süresi'ndeki âyet-i kerimede sadece, Mekke halkıyla savaşıma söz konusudur. *ve'ktülûhüm haysu sakißtümûhüm* âyet'indeki hüküm, Mekke Müşrikleri içindir. Buna göre bu âyet-i kerimede emredilen savaş sadece Mekke Toprakları için geçerlidir, başka bir yer için geçerli değildir. Çünkü sadece Mekke Müşriklerinin öldürülmesiyle, her yere din ulaşmış olmaz. Onun için te'kitsiz olarak gelmiştir.¹ Bu âyet'in sonundaki cümledeki “*eğer vazgeçerlerse ifâdesi* sadece müşrikleri ilgilendirmektedir. Ehl-i Kitapla bir ilgisi yoktur.²

Enfâl Süresi'ndeki âyet-i kerimenin hükmü, bir önceki “*İnkâr edenlere (sana düşmanlıktan) vazgeçerlerse, geçmiş günahlarının bağışlanacağını söyle.*” (Enfâl,8/38) âyetinde görüldüğü üzere bütün kâfirleri kapsamaktadır. Kâfirlerden tek bir tâifeyi kapsamamaktadır, onun için “*Din tamamen Allahın oluncaya kadar ve hiçbir yerde şirk ve küfür kalmayınca kadar onlarla savaşın.*” âyetinde gücün elverdiği ölçüde, bütün kâfirleri ortadan kaldırmak emredilmiştir. Onun için te'kitli olarak gelmiştir. Sonu da, “*yok geri dönerlerse kendilerinden öncekilerin hali gözlerinin önündedir.*” şeklinde gelmiştir; Yani küfürlerine son verip, iman edip, müslüman olduklarını açıklarlarsa o zaman onlarla savaşmayın. *ya'melûn* ve *ta'melûn* şeklindeki her iki kıraate göre mana: “Allah, sizin ve onların yaptıklarını görür”, şeklindedir. Buradaki hitap savaşan her iki

¹ İskâfî, Muhammed b. Abdillâh, *Dürretü't-Tenzil ve Ğurretü't-Te'vil*, (thk. Ta'lik, Muhammed Aydın), Mekke, 2001. I, 331-332; Ğirnâtî, Ebû Ca'fer, Ahmed b. İbrâhim, *Milâku't-Te'vil el-Kâtiu Bi Zevi'l-İlhâdi ve't-Ta'dîl Fî Tevcîhi'l-Müteşâbihi'l-Lafzi Min Âyi't-Tenzil*, (thk. Saîd el-Felâh). Dâru'l-Ğarbi'l-İslâmî, 1983, I, 261-263

² Tabatabâî, *a.g.e*, I, 63

taraf içindir.¹

“*Haram ay, haram aya karşılıktır. Hürmetler (dokunulmazlıklar) karşılıklıdır.*” Bu âyet ve bundan önceki âyetler de, Medinede nâzil olmuşlardır.² Önceki âyetler, cihadın gerekliliğinden bahsetmiş ve her yerde gerekirse Mescid-i Haram’da bile savaşılabileceğini mubah kılmışlar idi. Bu âyet-i kerime de, haram ay olan zilkâde ay’ında ve yine haram belde olan Mekke’yi ziyaret esnasında, herhangi bir savaş olasılığı karşısında nasıl davranılması gerektiğinden bahsetmektedir.³

“*Allah yolunda harcayın. Kendi ellerinizle kendinizi tehlikeye atmayın*”. cümlesiyle önceki âyetlerde, emredilen savaşın yapılabilmesi için gerekli olan infâk emredilmiştir.⁴ “*Haram ay haram aya karşılıktır.*” âyeti indiği zaman, orada bulunanlardan bir kimse, “mallarımız arttığı halde kimse bize yiyecek birşey vermiyor,” dedi. Bunun üzerine Resûlullah (s.a.s); orada bulunanlara ellerini infâktan çekmemelerini, Allah (c.c) yolunda infâk ve tasadduk etmeyi emretti. Peygamberimiz (s.a.s)’in bu sözüne uygun olarak, “*Allah yolunda infâk edin.*” âyet-i kerimesi indi.⁵ Bu âyetin inişinin temelinde önceki âyette geçen kısâs ve misillemeye ilişkin izin verilmesinden kaynaklanan savaşa isteği yatmaktadır. Bu izin çıktığında fakirler savaş için gerekli donanımı elde edemediklerinden yakındılar bu âyetle infâk emredilerek savaşa katılacak fakirlerin de savaş teçhizatıyla donatılmaları sağlanmış oldu. Böylece fakirlerin de savaşa katılma imkanları sağlanmış oldu.

Âyetteki *yol* kelimesiyle “Allah (c.c)’ın dini” kastedilmektedir. *Yol* genelde cihad için kullanıldığı gibi, diğer dînî vecibeleri yerine getirme konusunda da, “Allah yolunda infâk” deyimini kullanılır. Örneğin; hac ve umre için mal harcadığımızda, “Allah yolunda infâk” ifâdesini kullanırız. Bir sonraki âyet-i kerimeler, infâk etmeyi gerektiren hac ve umreden bahsetmektedir.⁶ Oruçla ilgili hükümlerin açıklandığı âyetlerde, nefis ile yapılan cihaddan bahsedilmiş, bu âyet-i kerimede de, mal ile yapılan cihaddan

¹ İskâfî, *a.g.e*, I, 332-333

² Taberî, *a.g.e*, II, 116

³ Bıkâî, *a.g.e*, III, 116; Ebû Hayyân, *a.g.e*, III, 69

⁴ Râzî, *a.g.e*, I, 149; Ebû Hayyân, *a.g.e*, III, 70; Bıkâî, *a.g.e*, III, 119-120

⁵ Râzî, *a.g.e*, I, 149; Nisâbü’rî, *a.g.e*, I, 145

⁶ Râzî, *a.g.e*, I, 149

bahsedilmektedir.¹

Klasik dönem müfessirleri bu âyetlerde geçen *kitâl* emrini kendi yaşadıkları döneme göre değerlendirerek savaşın kaçınılmaz olduğunu ve savaştan başka çıkar yolun olmadığını düşünmüşlerdir. Böyle düşünmelerinde, genişlemekte olan İslâm coğrafyasına karşı saldırıların yoğunlaşması ve İslâm Dininin yok edilmesi için yapılan çalışmalar, bilhassa haçlı saldırıları etkili olmuştur. Günümüzde bu âyetleri klasik dönem müfessirlerinin anladığı gibi anlayıp her tarafa saldırıp savaş halinde olmamız yanlış bir tutumdur. Çünkü o dönemde duyulan kaygıların bu dönem için geçerli olmadığını görmekteyiz. Artık günümüzde coğrafyaların değişmesi ve İslâm Dininin ortadan kaldırılması savaşla dahi olsa mümkün değildir. Hz. Peygamber (s.a.s), savaşlardan önce barışı teklif etmiş bu gelenek diğer dönemlerde de sürdürülmüştür. Müslümanlar savaşı barış ortamında yaşamak için yapmışlardır. Bu anlayış günümüze de ışık tutmalıdır. Günümüzde şartlar tamamen değişmiştir. İslam Dinindeki *cihat* kavramını ilimde, irfanda, teknolojiye ve ekonomide kısacası hayatın her alanında güçlü olmak için çalışmak şeklinde değerlendirmeliyiz. Esasen Müslümanlar her yönden güçlü ve örnek olurlarsa diğer insanlar da, onları örnek alacaklardır. Ancak savaşın kaçınılmaz olduğu durumlar da göz önünde bulundurularak caydırıcılık gücünün de gözardı edilmemesi gerekir.

Âyetlerin münasebeti araştırılırken, kendi bünyelerindeki yapı ve ifâdeler arasındaki tenâsupten daha çok diğer âyetlerle olan ilişkilerine yer verilmiştir. Münasebetle ilgili yapılan bütün değerlendirmelerde cihad konusunun ağırlıklı olduğu açıkça görülmektedir.

2.1.3.3. Kıraat

“Mescid-i Haram’da onlar sizinle savaşmadıkça, siz de onlarla savaşmayın. Eğer onlar size karşı savaş açarlarsa siz de onları öldürün.” cümlesini, Mekke ve Medine kurraları mevcut mushaflarda olduğu gibi *ve lâ tukâtilûhum inde’l-mescidi’l-harâmi hattâ yukâtilûküm fhi fe in kâtelûküm fa’ktülîhüm* şeklindeki okumuşlardır. Bu kıraate göre anlam; *“Ey Mü’minler! Mescid-i Haram’ın yanında müşrikler, sizinle savaşa başlamadığı müddetçe siz de onlarla savaşa başlamayın. Ne zaman ki, sizinle Mescid-i*

¹ Ebu’s-Suûd, *a.g.e*, I, 205; Bursevî, İsmail Hakkı, *Ruhu’l-Beyân*, Dâru İhyâi’t-Türâsi’l-Arabî, Beyrût, 1985. I, 308; Merâğî, *a.g.e*, I, 93

Haram'da ve Harem-i Şerif'te savaşırlarsa, siz de onlarla savaşın. Şüphesiz Yüce Allah (c.c), kâfirlerin küfürlerine ve kötü amellerine karşılık bu dünyada ölümü, âhiret yurdunda da uzun bir rezilliği hazırlamıştır."¹ şeklinde olur. Kûfe kurralarının ileri gelenleri ise bu âyeti *ve lâ taktülûhüm inde'l-mescidi'l-harâmi hattâ yaktülûküm fihi fe in katelûküm fa'ktülûhüm* şeklinde okumuşlardır. O zaman bu âyetin anlamı; "öldürmeye onlar başlamadığı müddetçe, siz de onları öldürmeyin." şeklinde olur. Burada kan dökme işi, müşriklerin kan dökmesine bağlanıyor.² Taberî (ö:310/922)'ye göre, bu kıraatlerden en iyisi ve en uygun olanı; *ve lâ tukâtilûhum inde'l-mescidi'l-harâmi hattâ yukâtilûküm fihi fe in kâtelûküm fa'ktülûhüm* şeklinde olanıdır.³ Çünkü bu kıraat mütevâtir olan kıraattir ve âyetin taşıdığı manaya daha uygundur. Yani âyette müşriklere teslim olmak bir kenara hatta savaşmaları durumunda Harem-i Şerif'te dahi öldürülmelerine izin vardır.

"*Hürmetler (dokunulmazlıklar) karşılıklıdır.*" ifâdesindeki *hurumât* kelimesini Hasan b. Hasan, *ra* harfinin sükûnuyla *ve'l hurmât* şeklinde okumuştur.⁴ Bu kıraatin manayla ilgili katkısı oldukça azdır.

"*Kendi ellerinizle kendinizi tehlikeye atmayın.*" cümlesindeki *heleke* fiilini, Halil, *tef'il* babında, *lam* harfinin kesrasıyla *ile't tehliketi* şeklinde okumuştur.⁵ Mevcut mushaflarda da bu kelime, *lam* harfinin zammesiyle okunmaktadır ki söz konusu kıraatin de anlam konusunda fazla bir etkisi bulunmamaktadır.

2.2. Tarihsel Süreç

Bu başlık altında konumuz olan âyetlerle ilgili sebep-i nüzûl rivâyetleri değerlendirildikten sonra müfessirlerin, bu âyetlerin neshi konusuyla ilgili yapmış oldukları mülâhazalara da değineceğiz.

¹ Taberî, *a.g.e*, II, 112

² Taberî, *a.g.e*, II, 112; Zeccâc, *a.g.e*, I, 264; Kaysî, *a.g.e*, I, 28; Beğavî, *a.g.e*, I, 214; Zemahşerî, *a.g.e*, I, 342; İbn-i Atiyye, *a.g.e*, II, 102; Râzî, *a.g.e*, I, 143-144; Beydâvî, *a.g.e*, I, 141; Nisâbûrî, *a.g.e*, I, 141; Ebû Hayyân, *a.g.e*, III, 67

³ Taberî, *a.g.e*, II, 112

⁴ İbn-i Atiyye, *a.g.e*, II, 105; Ebû Hayyân, *a.g.e*, III, 69

⁵ İbn-i Atiyye, *a.g.e*, II, 106

2.2.1. Sebeb-i Nüzûl Rivâyetlerinin Değerlendirilmesi

Âyetlerin nüzûl sebepleri incelenirken o âyetin anlaşılmasına yardımcı olacak diğer ma'lûmatlar da konu içerisine serpiştirilmiştir.

İbn-i Abbâs (r.a)'tan rivâyet edildiğine göre 190. âyet, Hudeybiye barışı hakkında nâzil olmuştur. Hz. Peygamber (s.a.s) ve ashâbı hac yapmak maksadıyla yola çıkmışlardır. Hudeybiye'ye gelince müşrikler tarafından Kâ'beyi ziyaret etmeleri engellendi. Burada müşriklerle gelecek sene için Kâ'beyi ziyaret edebilecekleri konusunda anlaşma yaptıktan sonra kurbanlarını keserek geri döndüler. Ertesi yıl, hac için hazırlık yapılıncâ, Ashâb-ı Kirâm, Kureyşliler'in yapmış oldukları anlaşmaya uymayıp, tekrar Kâ'beyi ziyaret etmelerini engelleyeceklerinden ve kendileriyle savaşacaklarından çekindiler. Çünkü Ashâb-ı Kirâm, haram aylarda savaşmayı uygun görmüyorlardı. Bunun üzerine "Allah yolunda savaşın." âyeti indi. Ebû Bekr, İbn-i Abbâs, Said ibn-i Cübeyr ve Zührî (r.a), savaş hakkında inen ilk âyetin, "Kendileriyle savaşanlara (mü'minlere), zulme uğramış olmaları sebebiyle (savaş konusunda) izin verildi." (Hac,22/39) âyeti olduğu, Ebu'l-Âliye ve İbn-i Zeyd de, kitâl hakkında inen ilk âyetin, "Allah yolunda savaşın." âyeti olduğu görüşündedirler.¹

Âyet-i kerimedeki "Sizinle savaşanlarla," ifâdesiyle, hacdan alıkoymak isteyenler veya ilk önce savaşı başlatanlar kastedilmiştir. İbn-i Abbâs'ın bu görüşü âyetin sebeb-i nüzûlü hakkındaki rivâyete de uygundur. Barış yapmak isteyenler dışında savaşma gücü ve ehliyeti olan herkesle savaşın. Sulh yolunu seçenlerle savaşmayın çünkü; Yüce Allah (c.c), "eğer barış isterlerse sen de onlarla barış yap." (Enfâl,8/61), buyurmaktadır. "Sizinle savaşanlarla savaşın." şeklindeki mana, âyetin zâhirine daha uygundur.² Çünkü; "ellezîne yukâtilûneküm" sözünün zâhirine göre ister önce siz saldırın, ister sonra saldırın, haklı olmak şartıyla savaşabilirsiniz, şeklinde saldırı veya savunmadan daha genel olduğu gösterilmiştir.³ Bu görüşü, Elmalılı (ö:1361/1942), Ebû Hayyân'dan nakletmiştir.⁴

¹ Beğavî, a.g.e, I, 213; Zemahşerî, a.g.e, I,342; İbnu'l-Cevzî, a.g.e, I, 197; Râzî, a.g.e, I, 139-141; Ebû Hayyân, a.g.e, III, 64; Suyûtî, Lübbâbu'n-Nukûl, s. 41 Bursevî, a.g.e, I, 306; Âlûsî, a.g.e, I, 74-75; Zuhaylî, a.g.e, I, 176

² Râzî, a.g.e, I, 140

³ Elmalılı, a.g.e, II, 693

⁴ Bkz. Ebû Hayyân, a.g.e, III, 65

“*Ve sizinle savaşanlarla, siz de Allah yolunda savaşın.*” âyetinin manası: Harem-i Şerif’te ve ihramlıyken, kendilerini korumak için dahi olsa, savaşmayı uygun bulmayan, Ey Mü’minler Topluluğu! Siz, dinde fitne çıkaran, antlaşmaları bozan ve Kureyş kâfirlerinin, sizin Kâbeyi ziyaret etmenizi ve umre yapmanızı engellemelerinden korkuyorsunuz. İşte ben size Allah (c.c)’ın Dinini yüceltmek ve O nun kelâmını yaymak için kâfirlerle savaşmaya izin verdim. Fakat bu izin, Őehvetlerinizi, nefislerinizi ve kan dökme arzunuzu tatmin etmek için verilmemiştir.¹

190. âyet-i kerimenin nüzûl sebebiyle ilgili rivâyete ve âyetin açıklamasıyla ilgili izahlara bakıldığında bu âyetin kıtal hakkında Medinede inen ilk âyet olmadığı görüşünün daha doğru olduğu görölmektedir. Çünkü âyetin açıklamalarıyla ilgili müslümanların Hudeybiye barışının ertesini yılı Kâ’beyi ziyaretleri esnasında savaşmaktan çekinmeleri, dinde fitne çıkaranların ve andlaşmaları bozanların durumlarıyla ilgili mülâhazalar, Hudeybiye barışından sonraki ortamı yansıtmaktadır. Bu âyet, Kâ’beyi ziyaretin arefesinde, Mekke’yi, ziyaret esnasında herhangi bir saldırı anında Müslümanlara savaşma izni vermektedir. Çünkü ilk defa savaşılması dinen yasak olan Kâ’be’de savaş ihtimali beliriyordu. Halbuki müslümanlar Hudeybiye barışından önce H.2. senesinde Bedir Harbini, H.4.senesinde de Uhut Harbini yapmışlardı. Bu âyetten önce inip, bu savaşlara izin veren başka âyetler de olabilir.

191, 192 ve 193. âyetlerin, doğrudan nüzûl sebeplerinin zikredilmediği tespit edilmiş olup âyetlerin açıklamalarını sağlayan olaylar aşağıdaki Şekillerde anlatılmıştır.

191 ve 192. âyetlerde geçen *fitne* kelimesini göz önünde bulundurularak, bu âyetlerin Ömer b. el-Hadramî hakkında indirildiğini söyleyenler de vardır. Çünkü Vâkıt b. Abdullah et-Temimî, Ömer b. el-Hadramî’yi, haram ay olan Recep Ayı’nın son günlerinde öldürmüştü, müslümanlar da bu durumu hoş karşılamamışlardı.²

Sahabelerden bazıları haram aylarda kâfirlerden bir kimseyi öldürmüşler, Mü’minlerin de bunu hoş karşılamamaları üzerine Allah (c.c), bu âyet-i kerimleri indirmiştir. O zaman bu âyetlerin te’vili Şöyle olur; haram aylarda savaşmak ve bunun için cesaret göstermek, övünülecek bir durum değildir. Ancak; kâfirlerin de, küfürlerine bu aylarda devam etmeleri daha kötü bir olaydır, o zaman bu fitneyi ortadan kaldırmak için, onlarla

¹ Merâĝî, *a.g.e*, I, 89

² İbn-i Atiyye, *a.g.e*, II, 101; Kurtubî, *a.g.e*, II, 351; Ebû Hayyân, *a.g.e*, III, 66

savaşabilirsiniz.¹ Bu te'vîle göre bu âyetlerin mülûmanlara, şartların gerektirdiği durumlarda savaşabileceklerini belirtmek için indirildiklerini anlamaktayız.

Haram aylarda bazı müşrikler, bazı sahabeyi öldürmüşler ve bunlar hep müslümanların zoruna gitmişti. İşte bütün bunlar “fitne” olarak kabul edilmiş “*ve fitne, adam öldürmekten daha kötüdür.*” âyetine göre bu durumlar savaş sebepleri olarak kabul edilerek müslümanlar fitneyi kaldırmak için, Allah için şehit veya gâzi olmaya teşvîk edilmiştir. Âyetler, özel bir sebeple indirmiş olsalar bile hükümleri geneldir.²

Bu açıklamalara göre müşrikler haram aylarda müslümanları öldürmeye devam ediyorlar. Hudeybiye barışından sonra Mekke’de kalıp ta İslâmı kabul eden müslümanlara dinlerinden dönmeleri için işkenceler yapıyorlardı. Müşriklerin tüm bu davranışları *fitne* olarak kabul edildi. Bu âyetlerin işlenen bu fitneler karşısında müslümanların nasıl bir tavır sergilemeleri gerektiğini belirtmek için indirildiklerini anlamaktayız.

Yüce Allah, 191. âyet-i kerimede müşrikleri, öldürme imkânının bulunduğu yerde öldürülmesini, mülûmanları yer ve yurtlarından çıkardıkları gibi onların da yer ve yurtlarından çıkarılmalarını emrettikten sonra Allah (c.c)’a şirk koşmanın ve mü’mini dininden döndürüp müşrik yapmak için o’nu, dini hususunda fitneye düşürmenin, adam öldürmekten daha kötü bir durum olduğunu bildirmektedir. Müşriklerin savaşa girişmedikçe, müslümanların Mescid-i Haram’da savaşa başlamamasını, Mescid-i Haram’da mülûmanlarla savaşmaları durmunda onların öldürülmesi gerektiğini belirterek³ müşriklerin saldırıları karşısında mü’minlerin pozisyonunu tespit etmiştir.

“*Onları nerede yakalarsanız orada öldürün.*” yani sizinle savaşan müşriklerle nerede karşılaşarsanız orada savaşınız. Fırsatını bulduğunuz an, onları hemen öldürünüz. “*Sizi çıkardıkları yerden siz de onları çıkarın.*” ifâdesiyle Allâh’u Teâlâ, muhacirlere yurtlarından ve yuvalarından çıkaran müşriklerin aynı şekilde, yurtlarından ve yuvalarından çıkarılmasını emretmektedir.⁴

192. âyette geçen “*İşte kâfirlerin cezası böyledir.*” yani öldürülmek ve Mekke’den

¹ Râzî, *a.g.e*, I, 143; Nisâbüri, *a.g.e*, I, 143; Tabersî, *a.g.e*, I, 511

² Elmalılı, *a.g.e*, II, 696

³ Taberî, *a.g.e*, II, 111-112

⁴ Taberî, *a.g.e*, II, 111

çıkarılmak “kâfirlerin yaptıklarına karşılık bir cezadır”.¹ Kâfirlerin böyle bir azapla cezalandırılması, Sünnetullâh’ın işlediğini gösterir. İşte onlar, böyle bir azapla cezalandırılırlar. Çünkü onlar, Allah (c.c)’in koymuş olduğu, şer-î hudutları aşmışlar ve düşmanlığa ilk başladıkları için de, kendilerine zulmetmişlerdir. Yaptıklarının cezasını da göreceklerdir.²

Yüce Allah, müslümanlara karşı savaşanları öldürmeyi emrederken Mescid-i Haram’da öldürme işini şarta bağlamıştır. Çünkü Mescid-i Haram’a giren herkes emniyet içindedir. Bu sebeple onlar sizinle savaşmadıkça siz de onlarla savaşmayınız, ancak teslim de olmayınız. En büyük zâlim zulmu başlatan olduğuna göre onlar sizinle savaşmaları takdirde siz de onlarla savaşın. Çünkü Allah’u Teâlâ’nın kâfirlere böyle bir ceza vermesi sünnetinin gereğidir. O bakımdan yaptıklarının karşılığı ile cezalandırılacaklardır.³

Bu âyetlerin, konularının ortak oluşu, tertip ve düzen açısından birbirlerine uygunluk göstermelerinden dolayı, 193. âyete kadar bir kerede indirildikleri anlaşılmaktadır. Bu görüş, Tabatabâî’nin görüşüdür. Tabatabâî, bu görüşleri zikrederken, Râzî (ö:606/1209)’nin yukarıdaki görüşlerini de nakletmektedir.⁴

190, 191, 192 ve 193. âyetlerle, Yüce Allah, Müslümanların herhangi bir saldırı karşısında savaş yapmalarına izin vermiştir. Ancak bu savaşlar ya haram aylara tesâdüf ederse durum ne olur? bu sorunun cevabı 194. âyette göreceğiz.

194. âyet, Abdullâh İbn-i Abbâs (r.a)’a göre Mekke’de nâzil olmuştur. Bu âyet-i kerime, nâzil olduğu zaman, müslümanların sayısı az idi. Fakat Medineye hicretten sonra, müslümanlar, güçlenince bu dönemde Allah’u Teâlâ müslümanlara, haksızlığa uğradıkları takdirde karşılık vermelerini emretti.

Mücâhid ise bu âyetin, Hudeybiye antlaşmasının şartlarına göre umre yapıldıktan sonra Medinede nâzil olduğu görüşündedir. Manası da: “*Ey Mü’minler! müşriklerden kim size karşı savaşacak olursa, siz de onlarla aynı şekilde savaşın.*”⁵ Taberî, “Mücâhidin

¹ Suyûtî, *Celâleyn*, s. 35

² Merâğî, *a.g.e*, I, 90

³ Zuhaylî, *a.g.e*, I, 179-180

⁴ Tabatabâî, *a.g.e*, I, 73

⁵ Taberî, *a.g.e*, II, 116; Sâiyis, Muhammed Ali, *Tefsîru Âyâti’l-Ahkâm*, Matbaât-u Muhammed Ali Sabih, I, 94; İbnu’l-Arabî, *a.g.e*, I, 158; İbn-i Atiyye, *a.g.e*, II, 103-104

görüşünü benimsemektedir, yani bu âyet, Medine’de nâzil olmuştur; çünkü bundan önceki cihattan bahseden âyetler de, Medine’de nâzil olmuşlardır.”

Katâde’nin de, bu âyetin iniş sebebiyle ilgili görüşü şöyledir: Müslümanlar Hudeybiye’de Kâ’beyi ziyaret etmekten engellenmişlerdi. Anlaşmaya göre ertesi sene müslümanlar Mekke’ye geldiler, zi’lkâde ayında umre yaptılar, üç gün orada kaldılar. Müşrikler önceki yıl Hudeybiye’de müslümanları engellemekle çirkin bir iş yapmışlardı. Allah’u Te’âlâ, böylece müslümanlar adına, onların yaptıklarının aynısını uyguladı ve “*haram ay haram aya karşılıktır.*” âyetini indirdi.¹

Âyetin sebab-i nüzûlu ile ilgili rivâyetlere bakıldığında İbn-i Abbâs (r.a), bu âyetin Mekke’de nâzil olduğunu söylemektedir. Diğer iki rivâyette de bu âyetin Medine’de indirildiği söylenir. Burada tefsir ilmindeki otoritesinin tartışılmaz olduğu bilinen, vahyin iniş ortamını en iyi gören ve değerlendiren büyük sahabe, Abdullâh İbn-i Abbâs’ın görüşünü de göz ardı edemeyiz. Buna göre bu âyet Mekke’de de inmiş olabilir buna engel bir şey yoktur. Ancak bu âyetin hükmü Mekke’de indirildiği sırada daha sonra yürürlüğe konulmak üzere dondurulmuş ta olabilir. Âyetin hükmüne ihtiyacın hasıl olduğu anda, nüzûlunun tekerrür etmiş olması da mümkündür.

Mücâhid’in rivâyeti, büyük Müfessir Taberî’nin de tercih ettiği gibi âyetin gerçek nüzûl sebebini yansıtmaktadır. Çünkü bu rivâyet Hudeybiye barışından sonra yaşanması muhtemel olan bir sürece ışık tutmaktadır. Bu süreç te şöyledir. Hudeybiye barışına göre müslümanlar ertesi yıl Mekke’yi ziyaret edebileceklerdi. Bu ziyaret de haram aylara tesâdüf ediyordu. Bu ziyaret esnasında müşriklerle savaşa ihtimali vardı. İşte bu rivâyete göre bu âyet, haram aylarda ve haram beldede yapılması muhtemel olan bir savaşa izin verip Müslümanları rahatlatmaktadır.

Katâde’nin rivâyetine baktığımızda mücâhidin rivâyetiyle çelişmediğini görmekteyiz. Ancak Katâde, Hudeybiye’den sonra inen bu âyeti, Mücâhid’in rivâyeti ile ilgili yaptığımız değerlendirmede işaret ettiğimiz sürecin tamamlanmasında sonra rivâyet etmektedir. Katâde, Hudeybiye ile başlayıp Meke’ye gelip kaza umresinin yapılmasıyla biten bu süreçle bu âyeti açıklamaktadır.

¹ Taberî, *a.g.e*, II, 114-115

194. âyetin sonunda geçen “*Allahtan korkun ve bilin ki Allah, müttakilerle beraberdir.*” Ey mü’minler! Allah (c.c)’ın haram kılmış olduğu şeylerde ve koymuş olduğu sınırları aşmakta, Allah (c.c)’tan korkun. Bilesiniz ki; Allah (c.c), kendisinden korkanları, emirlerini yerine getirenleri ve haramlarından kaçınanları sever ve Allah (c.c), onlarla beraberdir.¹ Bu âyet-i kerime, kitâl emrinin tadrîcen indiğini göstermektedir.²

“*Allah’tan korkun*” yani size emredilen ve nehyedilenler konusunda Allah’tan (c.c) korkun ve biliniz ki; Allah (c.c)’ dan korkanlar, Allah (c.c)’tan yardım isterler, Allah (c.c) da onlara yardım eder. Böylece Allah (c.c), onlarla beraber olmuş olur. Bu âyette *mea* edâtı, zamanda ve mekânda beraber olma, anlamında kullanılmıştır.³

195. âyetin sebep-i nüzûlu ile ilgili rivâyet de, Ebâ Eyyûbe’l-Ensârî (r.a) den gelmektedir. İstanbul’un fethi sırasında, sahabenin birisi, rumlara karşı tek başına saldırıya geçince; “Adam eliyle kendisini tehlikeye attı dediler.” Bu durum üzerine Ebâ Eyyûbe’l-Ensârî, şöyle dedi; “Ey insanlar! Siz bu âyeti böyle yorumluyorsunuz, halbuki bu âyet, ensârdan bazılarının “biz mallarımızı kaybettik, Allah (c.c), bu dini aziz kılıp yardımcılarını çoğalttı. Artık biz de mallarımızın başına geçip, kaybettiklerimizi çoğaltsak nasıl olur?” sorularına cevap olarak; Allah’u Teâlâ, Peygamberine (s.a.s): “*Mallarınızı Allah yolunda harcayın da kendinizi ellerinizle tehlikeye atmayın.*” âyetini indirdi. Böylece asıl tehlikenin, malların başından ayrılmamak, onları çoğaltmaya çalışmak ve cihadı terketmek olduğu ortaya çıktı.⁴

Bu âyet, savaşta gerekli mühimmatı, tedarik için infâk etme hususunda inmiştir.⁵ Buhârî de, Hz. Huzeyfenin, bu âyetin nafaka hakkında nâzil olduğunu söylediğini⁶ rivâyet etmiştir.

İslâmın ilk yıllarında Mekke döneminde Müslümanların sayıları az olup savaşmaya güçleri de yoktu. Bundan dolayı Kur’ân-ı Kerim’de, müslümanlara karşı yapılan eziyetlere karşılık verilmemesi ve sabredilmesi emredilmişti. Bu meyandaki âyetler

¹ Taberî, *a.g.e*, II, 116

² İbn-i Atiyye, *a.g.e*, II, 105

³ Taberî, *a.g.e*, I, 514

⁴ Taberî, *a.g.e*, II, 119; Cessâs, *a.g.e*, I, 262; Beğavî, *a.g.e*, I, 216; İbnü’l-Arabî, *a.g.e*, I, 164; İbn-i Atiyye, *a.g.e*, II,107; Kurtubî, *a.g.e*, II, 361; Beydâvî, *a.g.e*, I, 142; Hâzin, *a.g.e*, I, 171; Ebû Hayyân, *a.g.e*, III, 70; Suyûtî, *Ed-dürü’l-Mensûr Fi’t-Tefsîri Bi’l-Me’sûr*, Daru’l-Ma’rife, Beyrût, I, 207; Suyûtî, *Lübâbu’n-Nukûl*, s. 42; Şirbînî, *a.g.e*, I, 139; Bursevî, *a.g.e*, I, 309; Zuhaylî, *a.g.e*, I, 177

⁵ Nisâbü’rî, *a.g.e*, I, 146

⁶ İbn-i Kesîr, *a.g.e*, I, 228; Zuhaylî, *a.g.e*, I, 177

şunlardır: “Allah onlar hakkındaki emrini getirinceye kadar affedip bağışlayın.” (Bakara, 2/109), “Şimdilik sen onlardan yüz çevir ve size selam olsun de.” (Zuhruf,43/89), “Onların (müşriklerin) söylediklerine katlan ve onlardan güzellikle ayrıl.” (Müzzemmil,73/10) “Sen kötülüğü en güzel bir şekilde önle.” (Fussilet, 24/34) “sizin dininiz size, benim dinim de banadır.”(Kâfirûn,109/6), bu âyetlere göre Müslümanların Mekke’de savaşmaları engellenmiştir.¹

Özellikle Hudeybiye barışından sonra Medine döneminde Mekke Müşrikleriyle savaşma hususundaki cihat âyetleri indirilmiştir. Bu âyetler de, konumuz olan Bakara Sûresinin 190, 191, 193, 194 ve 195. âyetleri zikredilmektedir. Ayrıca “Kendileriyle savaşılmalara (mü'minlere) zulme uğramış olmaları sebebiyle, (savaş) konusunda izin verildi.” (Hac,22/39) âyetinin de, Bedir Savaşı ve diğer savaşlarda olduğu gibi, müslümanların kendilerini, mudâfaa etmeleri hususunda indirilmiş olması mümkündür. Bu âyetler, sadece Mekke müşrikleriyle yapılacak savaşlara izin verirlerken bu savaşlarla ilgili hükümleri de açıklamaktadırlar.

Mekke müşrikleriyle savaşmaya izin veren âyetlerden sonra inen “kendilerine kitap verilenlerden, Allah’a ve âhiret gününe inanmayan, Allah ve Resûlünün haram kıldığını haram saymayan ve hak dini kendine din edinmeyen kimselerle, küçülerek elleriyle cizye verinceye kadar savaşın.” (Tevbe,9/29) âyetiyle, ehl-i kitabı da içine alacak şekilde savaş konusunun genişletildiği görülür.

Daha sonra, mutlak olarak, “Müşrikleri nerede yakalarsanız orada öldürünüz.” (Tevbe,9/5), “Müşrikler nasıl sizinle topyekün savaşıyorlarsa siz de onlara karşı topyekün savaşın ve bilin ki! Allah (c.c), (kötülükten) sakınanlarla beraberdir.” (Tevbe,9/36) âyetleriyle de ehl-i kitabı da içine alarak bütün müşriklerle savaşılması emredilmiştir.² Kıtâl âyetlerinin indiriliş süreci, tedricen savaşın özelden genele doğru yaygınlaştırıldığını göstermektedir.

Cihat; insanlara muhtaç olduğu gibi, mala da muhtaçtır. Müslüman mücahit, savaşa, bineğiyle, silahıyla ve muharebe teçhizatıyla kendisi hazırlanıyordu. Muharebe meydanında askerlerin ve kumandanın aldığı bir maaş yoktu. Sadece nefsi ve malî bir fedakârlık vardır. İşte nizamlar, inançlar üzerine kurulunca ortaya çıkan şey de budur.

¹ Şevkânî, a.g.e, I, 190

² Tabatabâî, a.g.e, I, 165-166

Bu takdirde, nizamlar, kendilerini ve tâbilerini, düşmanlarından korumak için maddî yardıma muhtaç olmaz, asker ve kumandan, gönüllü olarak öne atılır ve masraflarını da kendisi karşılar.

Fakat, Allah nizamını ve inanç bayrağını korumak isteyip de, cihat etmek isteyen fakir müslümanlardan bir çoğu, kendilerini teçhiz edecek imkanları veya muharebe vasıtalarını bulamıyorlardı. Resûlullah (s.a.s)'ın yanına gelip, kendilerinin de, yürüyerek varılması mümkün olmayan uzak muharebe meydanlarına gönderilmelerini istiyorlardı. Ancak, Resûlullah (s.a.s) de kendilerini harp meydanına götürebilecek bir şey bulamıyordu, *“kendilerini bindirmen için ne zaman sana geldilerse, size bir binek bulamıyorum dedin ve harcayacak bir şey bulamadılar da üzüntülerinden gözleri yaş döke döke döndüler.”* (Tevbe,9/92) Bu sebepten dolayı, Allah yolunda infâka ve gazileri teçhiz etmeye dair Kur'ân-ı Kerim'de ve Hadis-i Şerifler'de pek çok teşvik edici ifâdeler yer alır. Çok yerde Allah yolunda infâk davetiyle, cihada davet âyetleri birlikte zikredilir. Burada da infâktan uzak durmak, müslümanların nehyedildiği, büyük bir tehlike sayılıyor ve *“Allah yolunda infâk edin de kendinizi tehlikeye atmayın.”* (Bakara,2/195) buyuruluyor.¹

2.2.2. Nâsîh ve Mensûh

“Ve sizinle savaşanlarla Allah yolunda siz de savaşın,ve haddi aşmayın.” âyet-i kerimesinin mensûhiyyeti konusunda farklı görüşler vardır. Bazı müfessirler âyetin mensûh olduğunu, bazıları da mensûh olmadığını söylerlerken bu farklılıkların daha çok âyet içerisindeki cümle ve ifâdelerin farklı yorumlanmasından kaynaklandığı görülmektedir.

Âyetin mensûh olduğunu söyleyenlerin bir kısmı bu âyetin tamamının; Berâe Sûresi'ndeki, *“ve sizinle topyekün savaşmışları gibi siz de müşriklerle topyekün savaşın.”* (Tevbe,9/36) âyetiyle neshedildiği,² bir kısmı âyetin, *“Ve sizinle savaşanlarla Allah yolunda siz de savaşın.”* diye başlayan bölümünün kâfirlerden müslümanlarla savaşan kimselerle savaşmayı, mübah kıldığı ve savaşmayanlarla da savaşmayı yasakladığı için, *“Onları (müşrikleri) yakaladığınız yerde öldürünüz.”* (Bakara,2/191),

¹ Seyyid Kutub, *Fî Zilâli'l-Kur'ân*, Daru's-Şurûk, 1.Bsk. 1987 I, 191-192; Cezâirî, *a.g.e*, I, 190

² Taberî, *a.g.e*, II,110

âyetiyle neshedildiği görüşündedirler.

Müfessirlerin bir kısmı da, “*haddi aşmayın.*” ifâdesiyle, savaşamayacak durumda olanların öldürülmemesi veya müşriklerle ilk etapta savaş haberi olmadığı halde savaşa girilmemesi kastedilmişse âyetin bu kısmının da kılıç âyetiyle neshedildiğini,¹ bazıları da, bu âyetin, müslümanlara savaş açanlara karşı savaşmayı vâcip kılıp “*haddi aşmayın*” ifâdesiyle savaşmayanlarla da savaşmayı yasakladığını, ancak bu âyetten sonra gelen “*Ve onları yakaladığınız yerde öldürün.*” (Bakara,2/191) âyetiyle, savaşmayan kişilerle de savaşılması gerektiğini belirten âyetle neshedildiğini söylemektedirler.²

Âyetin mensûh olmayıp muhkem olduğunu söyleyenlerin görüşlerine baktığımızda şöyle bir tablo karşımıza çıkmaktadır:

Bazı müfessirler, bu âyette, “*haddi aşmayın,*” ifâdesiyle çocukların, kadınların ve savaşamayacak durumda olanların öldürülmemesi gerektiğinin belirtildiğini bu hükmün her zaman geçerli bir hüküm olduğunu,³ bazıları da, “*Ve sizinle savaşanlarla Allah yolunda siz de savaşın.*” ifâdesinde savaşma gücünde olanlara karşı savaşılmasının emredildiğini, kendisinde savaşma kudreti olmayan rahipler, çok yaşlılar, hastalar, körler ve delilerle zaten savaşılmayacağını belirterek âyetin mensûh olmadığını tespit ederler.⁴

Âyetin hükmünün devam ettiğini belirten başka bir yaklaşım da şöyledir: “*Sizinle savaşanlar,*” ifâdesine göre haklı olarak savaşmak, saldırı veya müdafaâ’dan daha genel anlamdadır. Bir de muzarî fiilin, geleceğe delâlet etme ihtimali de vardır, buna göre “*sizinle savaşanlar,*” ifâdesiyle savaş kabiliyeti ve harb edecek durumda olanlar kastedilir. Birinci manaya göre hüküm sabit olur. İkinci manaya göre harp ilan etmeyip savaşmayan kişilerle zaten savaşmak câiz olmaz. O halde bu iki manaya ihtimali olan bu âyet, mensûh değildir.⁵ Elmalılı (ö:1361/1942), bu görüşü Ebû Hayyân’dan nakletmiştir.⁶

¹ İbnu'l-Cevzî, *a.g.e*, I, 197-198

² Râzî, *a.g.e*, I, 140

³ Taberî, *a.g.e*, II,110

⁴ İbnu'l-Cevzî, *a.g.e*, I, 197-198

⁵ Elmalılı, *a.g.e*, II, 693-694

⁶ Bkz. Ebû Hayyân, *a.g.e*, III, 65

“Onları (size karşı savaşanları) yakaladığınız yerde öldürün. Sizi çıkardıkları yerden siz de onları çıkarın. âyetinin neshi ile ilgili değerlendirmelerin daha çok “sizinle savaşmadıkları müddetçe Mescid-i Haram’da onlarla savaşmayın.” yapısı üzerinde yoğunlaştığı görülmektedir.

Taberî, bu âyetin mensûhiyeti konusunda, farklı görüşlerin olduğunu söylerken bu farklı görüşlerin, kıraat farklılıklarından dolayı ortaya çıktığını görmekteyiz. Âyetin mensûh olduğu görüşü, Taberî’de daha ağır basmaktadır.

Âyetin mensûh olduğu görüşünde olanlar bu âyetin, “Fitne ortadan kalkıncaya ve din yalnızca Allah’ın oluncaya kadar onlarla savaşın.” (Bakara, 2/193), “Haram aylar çıkınca, müşrikleri bulduğunuz yerde öldürün.” (Tevbe,9/5) âyetleriyle neshedildiğini¹, ayrıca bu âyetin, “onları yakaladığınız yerde öldürün.”² âyetiyle neshedildikten sonra “Haram aylar çıkınca, müşrikleri bulduğunuz yerde öldürün.” (Tevbe,9/5), âyetiyle de neshedildiğini bu durumda, Harem-i Şerif’te savaşı başlatmanın câiz olduğunu söylerlerken³ bu âyetin neshinin, “sizinle savaşanlarla Allah yolunda siz de savaşın.” âyetinin neshini de kuvvetlendirdiğini tespit ederler.⁴

İbnu’l-Arabî (543/1148), Mücâhit ve Ebû Hanife’nin, âyetin muhkem olduğu görüşlerini zikrederken, öte yandan âyetin mensûhiyeti üzerinde uzun uzun tartışır, yani o da, bu âyetin mensûh olduğu görüşündedir.⁵

Âyetin mensûh olmadığı hakkındaki görüşler ise şöyledir: “Harem-i Şerif’te ancak kâfirler savaşarlarsa savaş yapılır, bunun dışında savaş yapılmaz” Mücâhit’ten gelen, bu habere göre bu âyet, mensûh bir âyet değildir. Bu görüş, Küfîlerin kıraatine de uygundur. Bu kıraate göre mana; “Mescid-i Haram’da kâfirler, sizinle savaşa başlamadan siz savaşa başlamayın. Eğer sizinle savaşa başlarsa sizde aynı şekilde onlarla savaşın.” şeklinde olur.⁶ Mücâhit, âyetin muhkem olduğu görüşündedir; çünkü bir kimsenin Mescid-i Haram’da mülûmanlara karşı savaşmadığı müddetçe öldürülmesi

¹ Taberî, *a.g.e*, II, 112; Beğavî, *a.g.e*, I, 213

² Kurtubî, *a.g.e*, II, 351; İbn-i Cüzeyy, *a.g.e*, s. 48

³ Kurtubî, *a.g.e*, II, 351

⁴ İbn-i Cüzeyy, *a.g.e*, s. 48

⁵ İbnu’l-Arabî, *a.g.e*, I, 151-152

⁶ Taberî, *a.g.e*, II, 112 ; Beğavî, *a.g.e*, I, 213

câiz değildir.¹ İbn-i Abbâs'ın naklettiğine göre; Resûlullah (s.a.s), Mekke'nin Fethi Günü'nde şöyle demiştir: *“Bu şehri, Allah (c.c) yeri ve göğü yarattığı günden kıyamete kadar haram kılmıştır. Benden önce kimseye burada kan dökmek helal olmadı, bana da günün bir saatinde helâl kılınmıştır ve kıyamete kadar Allah (c.c), burayı haram kılmıştır.”*² Der. Bu hadis-i şeriften anlaşıldığına göre bu âyet, muhkemdir. Tâvus da, âyetin nassı, bu âyetin muhkem olduğunu gerektirir ve iki görüşten sahih olanı da budur, der. Ebû Hanife ve arkadaşlarının görüşü de bu doğrultudadır.³

“Mescid-i Haram'da kâfirler, sizinle savaşa başlamadan siz savaşa başlamayın.” âyetiyle, *“onları yakaladığınız yerde öldürün.”* âyetinin okuyuş kayıtlarında ve indiriliş düzeninde bir âyet olduklarını ve bir âyet içinde nâsîh ve mensûh olamaz kâidesine göre, *“Mescid-i Haram'da kâfirler, sizinle savaşa başlamadan siz de savaşa başlamayın. Eğer sizinle savaşa başlarsa siz de aynı şekilde onlarla savaşın,”* âyeti, *“onları yakaladığınız yerde öldürün.”* âyetini neshetmeyip açıklayıcı olduğu gibi bu nehiy, *“onları öldürün”* şeklindeki genel manadaki emri özel manaya dönüştürür.⁴

“Eğer onlar vazgeçerlerse, Allah ğafûr ve rahîmdir.” âyetindeki *“eğer onlar vazgeçerlerse,”* ifâdesi, şirklerine ve sizinle savaşmaya son verirlerse veya küfürlerinden vazgeçerlerse, şeklinde te'vîl edilirse bu âyet muhkem olur. O zaman bu âyetin anlamı, *“Allah (c.c), onları, şirklerini ve cürümlerini terk edip iman ederlerse bağışlar.”* şeklinde olur.

Âyetteki, *“Eğer onlar vazgeçerlerse,”* ifâdesinin, küfürlerine değil, sizinle savaşa son verirlerse, Allah (c.c), onları bağışlar veya Allah (c.c), size onları bağışlamanızı ve onlara karşı şefkatli olmanızı emrediyor, şeklindeki te'vîllerine göre bu âyet, kılıç âyetiyle neshedilmiştir.⁵

“Fitne tamamen yok edilinceye ve din (kulluk) de yalnız Allah için oluncaya kadar onlarla savaşın. Şayet vazgeçerlerse zâlimlerden başkasına düşmanlık ve saldırı yoktur.” âyetin mensûhiyeti ile ilgili görüşler şöyledir: Önceki âyette, müşrikler Mescid-i Haram'da sizinle savaşarlarsa siz de savaşın denilerek savaşmayı özel bir durum ve

¹ İbn-i Atiyye, *a.g.e*, II, 102; Kurtubî, *a.g.e*, II, 351

² Buhârî, *a.g.e*, III, 1164 (hadis no:3017); Müslim, *a.g.e*, II, 986 (hadis no:445 (1353)

³ Kurtubî, *a.g.e*, II, 351

⁴ Elmalılı, *a.g.e*, II, 696-697

⁵ İbnu'l-Cevzî, *a.g.e*, I, 200; Ebû Hayyân, *a.g.e*, III, 67

mekâna tahsîs edilmişti. Bazı müfessirler, bu âyetteki mana, umûmî olduğu için bu âyetin önceki âyeti neshettiğini belirtirlerken, bazı müfessirler de; bu âyetin, bir önceki âyeti neshetmeyip, te'kit ettiğini söylerler.¹

“Eğer vazgeçerlerse,” ifâdesi, “küfürlerinden vazgeçmemekle birlikte savaştan vazgeçerlerse” şeklinde te'vîl edilirse; bu âyet, kılıç âyetiyle neshedilmiştir. Eğer âyetin manası: “şayet, dinlerinden vazgeçerlerse” şeklinde olursa o zaman bu âyet neshedilmemiştir.²

Râzî, bu âyetin, bir önceki âyet olan; “*Mescid-i Haram'ın yanında onlarla savaşmayın.*” âyetini neshettiği görüşünün doğru olmadığını bir önceki âyetin, savaşa ilk başlamakla Kâ'benin hürmetinin ihlâli konusunda özel bir konumunun olup, bu âyeti kerimenin anlamının daha geniş olduğunu, genel mananın, özel mananın önüne geçmesinin veya ondan sonra gelmesinin câiz olduğunu söyler.³

“*Onlarla savaşın.*” ifâdesi, “müşriklerle nerede olursa olsun savaşın.” şeklinde te'vîl edilirse bu âyet bir önceki âyet olan, “*Mescid-i Haram'ın yanında onlarla savaşmayın.*” âyetini nesheder, “eğer sizinle savaşarlarsa, onlarla savaşın,” şeklinde te'vîl edilirse bu âyet, bir önceki âyeti neshetmez. Birinci görüş, daha açıktır, çünkü: Buradaki emir, kayıtsız şartsız kâfirlerle savaşmak için bir emirdir. Dolayısıyla bu âyet bir önceki âyeti nesheder. Bunun delili de; “*Din Allah'ın oluncaya kadar,*” cümlesiyle, Peygamberimiz (s.a.s)'in: “İnsanlarla “Allah'tan başka ilâh yoktur” deyinceye kadar savaşmakla emrolundum.”⁴ Âyet ve hadisine göre, savaşın sebebi, “küfür” olup bu âyetteki amaç da, “küfrün yok edilmesi”dir.⁵ Kurtubî (ö:671/1272), bu âyetin bir önceki âyeti neshettiğini âyet ve hadisle delillendirmiştir. Bu âyetten önceki âyetlerin, sadece diğer âyetlerle neshedilip edilmediği üzerinde tartışmalar yapılırken bu âyetin hem neshedilmesi hem de başka âyetleri neshedip etmediği üzerinde tartışmalar yapılmıştır.

“*Mukaddes olan haram ay, mukaddes olan haram aya karşılıktır.*” âyeti, “*Ve topyekün sizinle savaşmışları gibi siz de müşriklerle topyekün savaşın.*” (Tevbe,9/36) âyetiyle

¹ Tabersî, *a.g.e*, I, 512

² İbnü'l-Cevzî, *a.g.e*, I, 200; Hâzin, *a.g.e*, I, 170

³ Râzî, *a.g.e*, I, 145; Nisâbüri, *a.g.e*, I, 144; Ebû Hayyân, *a.g.e*, III, 68

⁴ Buhârî, *a.g.e*, I, 17 (hadis no:25); Müslim, *a.g.e*, I, 51 (hadis no:20(30)); Ebû Dâvud, *a.g.e*, I, 486 (hadis no: 1556)

⁵ Kurtubî, *a.g.e*, II, 353-354

neshedilmiştir. Çünkü, bu âyete göre müşriklerle, haram aylarda savaşılmaz diye bir hüküm kalmamıştır. Onlarla her zaman ve her yerde savaşmak câizdir.¹

“*Hürmetler karşılıklıdır.*” haram ayların hürmetini ihlâl edenlere, İslâm’ın ilk yıllarında da, kısâs yoluyla karşılık verilmesi emredilmişti. Sonra bu âyet kılıç âyetiyle neshedildi.²

Âyetlerin neshi ile ilgili değerlendirmelere baktığımızda bu âyetlerin neshedildiğini söyleyenlerin olduğu gibi, neshedilmediğini de söyleyenlerin olduğu görülmektedir. Müfessirlerin, âyetlerin neshi ile ilgili görüşlerindeki delillerin incelendiğinde, her bir delilin rast gele ortaya atılmayıp, akla mantığa ve âyetin özüne ters düşmedikleri sonucu ortaya çıkar. Müfessirler, bu âyetlerin farklı yorumlarına göre mensûh veya muhkem olduğuna karar vermişlerdir. Bu da bizi, Kur’an ilimlerinde, düşüncenin dondurulmadığını, aksine âyetlerin ve hadislerin ruhuna ters düşmediği müddetçe, ilmî tefekkürün teşvik edildiğini, bu doğrultudaki âyetlerle ilgili yorum farklılıklarının zıtlaşmak ve ayrılığa düşmek şeklinde algılanması yerine zenginlik olarak değerlendirilmesi gerektiği sonucuna ulaştırır. İncelediğimiz âyetlerle ilgili, “bu âyet mensûhtur veya bu âyet muhkemdir” diyen bir hadis-i şerif de, delil olarak gösterilmemiştir. “*Biz bir âyetin hükmünü yürürlükten kaldırır veya onu unutturursak (ertelersek) mutlaka daha iyisini veya benzerini getiririz.*” (Bakara,2/106) âyetine göre, Kur’an-ı Kerim’de mensûh âyetlerin olduğu ve bazı âyetlerin birbirlerini neshettiği de inkar edilemez bir gerçektir. Kur’andaki neshin nasıl anlaşılması gerektiği konusunu tartışmak istemiyorum. Ancak âyetlerdeki hükümleri yürürlüğe koyup uygulayanlar da insanlardır. Bir ihtiyaç karşısında muhkem âyette ve hadis-i şeriflerde bulamadığımız bir hükmü, mensûh âyette bulduğumuz zaman niçin kullanmayalım? Mensûh olup hükmü yürürlükte olmayan bir âyetin hükmünü, zaman ve mekana göre şartların elverdiği durumlarda uygulamamız gerekebilir. Konumuz olan âyetleri de, bu şekilde değerlendirebiliriz. Bu âyetleri, mensûh olsalar dahi yeri ve zamanı gelince, bir ihtiyaç anında kullanabilir ve hükümlerini yürürlüğe koyabiliriz. Âyetlerin mensûhiyyetini ortaya koyan delillerle, muhkem olduğunu ortaya koyan deliller ve değerlendirmeler, eşit ağırlıkta olduğuna göre âyetlerin muhkem olduğu konusundaki görüşleri de gözardı etmemeliyiz.

¹ Taberî, *a.g.e*, II, 116

² İbnu’l-Cevzî, *a.g.e*, I, 202; Kurtubî, *a.g.e*, II, 355; Ebû Hayyân, *a.g.e*, III, 69

2.3. Genel Değerlendirme

Gurup olarak incelediğimiz âyetler, Allah yolunda cihat konusunu işlemektedirler. Birinci âyette Müslümanlara saldıranlara karşı, mü'minlerin de saldırmaları emredilirken haddin aşılması gerektiği vurgulanmıştır. Bu âyeti takip eden diğer âyet-i kerimelerde sırasıyla müşriklerin Mekke'den çıkarılmaları, Mescid-i Haram'da savaşmanın hükmü, savaştan ve küfürden vazgeçenlere karşı takınılacak tavır, savaştan daha kötü olan fitnenin ortadan kaldırılması için savaşmanın gerekliliği, haram aylarda mü'minlere yapılan saldırılara karşı uygulanması istenen kısâs ve misilleme ve Allah yolunda savaşmak için infâk etmenin önemi konularına değinilmiştir.

Âyetlerin işlediği konular, *kitâl*, *i'tidâ*, *fitne*, *kısâs*, *infâk* ve *ihsân* kelimelerine bağlı olarak gelişmiştir.

Âyetlerde geçen cümle ve ifâdeler daha çok *mübtedâ-haber* ve *atıf-ma'tuf* ilişkileriyle analiz edilerek değerlendirilmiştir. Cümle ve ifâdelerin *mübtedâ-haber* ilişkisiyle değerlendirilmesi o cümle ve ifâdelerde geçen hükümlerin net ve kesin olduğunu göstermektedir. *Atıf-ma'tuf* ilişkisiyle değerlendirilmesi de, âyetlerdeki konu bütünlüğünü ortaya koymaktadır.

Cümle ve ifâdelerdeki özel manaların genel manaya dönüşmesiyle, âyetlerdeki konuların özelden genele doğru gelişme göstererek genişlediği, cümlelerde *takdim-te'hir* manevrası yapılarak savaşın amacının ve Allah'ın kemâl-i inâyetinin ilk plana alındığı, âyetlerde tespit edilen nehiylerle savaşta ve diğer hususlarda yapılması yasak olan davranışların dile getirildiği ve savaşta tedbirini almayıp kendisini tehlikeye düşüren kişinin durumunun *darb-ı mesel* şeklinde anlatıldığı ilk göze çarpan edebî değerlendirmeler olarak görmekteyiz.

Müfessirler, âyetler arasındaki tenâsubu zaman, mekân ve cümle içerisindeki ifâdeler açısından ele almışlardır. Âyetler, zaman olarak haram aylarda, mekân olarak Mekke'de yapılan savaştan bahsetmektedirler. Haram ayların tespiti, bir önceki bölümde işlediğimiz ehille ve mevâkît ifâdeleriyle alakalı bir durumdur. Ayrıca âyetlerde geçen *fitne*, *takvâ*, *haram* ve *infâk* kelimelerinin oluşturduğu ifâdelerle de, tenâsup kurulmuştur.

“*Mescid-i Haram’da onlar sizinle savaşmadıkça, siz de onlarla savaşmayın.*” cümlesindeki *kitâl* kelimelerini Mekke, Medine ve Kûfe ekollerinin okuyuş tarzları dikkat çekmektedir. Taberî, Mekke ve Medine kâfîlerinin okuyuş tarzlarını tercih etmektedir. Çünkü bu okuyuş tarzının aksettirdiği mana, şartlar oluştuğunda Harem-i şerifte dahi savaşa izin vermesi bakımından daha kapsamlı ve mütevâtir bir kıraattir.

Âyetlerle ilgili sebab-i nüzûl rivâyetlerine baktığımızda bazen bir âyet için birkaç sebab-i nüzûl rivayetleri zikredilirken bazen de birkaç âyeti ilgilendiren farklı nüzûl rivayetlerinin zikredildiği görülmektedir. Bu nüzûl sebeplerinin her birinin temelinde aynı amaç ve hedefin yattığı görülür. Bu amaç ve hedef Allah yolunda savaş ve bu savaşın yasal hale getirilişindeki sebepleri açıklamaktır. Aynı amaç ve hedefe yönelen bu âyetlerin bir kerede indirildiğini söyleyebiliriz.

İncelediğimiz âyetlerin mensûh olduğunu söyleyenler olduğu gibi muhkem olduğunu söyleyenler de vardır. Bu konunun sonunda yaptığım değerlendirmeden de anlaşılacağı gibi âyetlerin muhkem olması yönündeki kanaatim daha kuvvetlidir. Haddi aşmak, kişinin kendisini tehlikeye atması gibi bazı davranışların yasaklandığı ve takvânın, infâkın ve ihsânın emredildiği bu âyetlerin hükümlerini ortadan kaldırmak yerine onları yürürlükte tutmanın daha yararlı olacağı kanaatindeyim. Bu yasaklardan vazgeçemeyiz düşüncesi ve aynı âyet içerisinde nâsîh-mensûhun olamayacağı kuralı âyetlerin muhkem olduğu görüşlerini desteklemektedir.

Âyetlerden çıkardığımız hüküm ve sonuçlar;

Yüce Allah (c.c), savaşmadıkları müdetçe, savaş esnasında kadınların, delilerin, çocukların, rahiplerin ve buna benzer kimselerin ve hayvanların öldürülmesini, ağaçların kesilmesini ve bunun yanında her türlü haddi aşmayı da yasaklamıştır.¹

İyi davranış, Allahtan korkmak ve O’nun hoşuna giden davranışları yapmaktır.

Yüce Allah, müslümanlara, kendilerini Mescid-i Haram’da dahi olsa, savunma hakkını vermiş, savaşa savaşa karşılık verme işi bu bölümde incelenen âyetlerle tespit edilmiştir.¹

¹ Sa’dî, *a.g.e*, I, 142; Cezâîrî, *a.g.e*, I, 173; Sâbûnî, Muhammed Ali, *Ravâiu’l-Beyân Tefsîru Âyâti’l-Ahkâm Mine’l-Kur’ân*, Dâru’l-Kalem, Şam, 3.Baskı,1998. I, 218

Eğer, müslüman kimse zâlim olupta, müslümanlarla savaşırsa o zaman, onunla bu kötü huyundan vazgeçirmek amacıyla savaşılır ve ona tabi olunmaz, savaşmadığı zaman da öldürülmez.²

Fitne; yani insanın yurdundan haksız yere çıkarılması,³ küfre dönmek ve Allah (c.c)'a şirk koşmak⁴ ve insanın mallarının müsadere edilmesi durumları ölümden daha ağır bir durumdur.⁵

Câhiliyye devrinde araplar haram aylarda savaşmazlardı. 194. âyet-i kerîmede, dini müdafaa gayesiyle, dinde fitne çıkaranları ve andlaşmaları bozanları terbiye etmek için, *Eşhuru'l-Hurum* denilen haram aylarda savaş yapılabileceği ve bunun mubah olduğu açıklanmıştır. Ama bu savaş, nefsi ve şehvî arzuları tatmin etmek ve kan dökme isteğini gerçekleştirmek için yapılmamalıdır.⁶

Hudeybiye'de, zi'lkâde ayında müşrikler, müslümanlara taş ve ok atarak hafif bir çatışma yapmışlardı. Andlaşma neticesinde ertesi yıl kaza umresini yapmak için çıktıklarında, bu ayda müslümanlar, müşriklerle bu ayın hürmetinden dolayı çatışmaktan çekindiler. Bu durum karşısında Yüce Allah (c.c) onlara: "*Haram ay, haram aya karşılıktır,*" dedi. Buradaki misilleme emri, ibâhât içindir, affetmek te câizdir.⁷

Mescid-i Haram'da ve Harem Bölgesi'nde yani Mekke'de düşman savaşa başlamadığı müddetçe, savaşmak ve adam öldürmek yasaktır.⁸

Günahlar ne kadar büyük olursa olsun, hatta kişi kasden adam öldürmüş bile olsa, eğer tevbe ederse Allah (c.c), onun tevbesini kabul eder; çünkü Yüce Allah, kasden adam öldürmekten daha büyük günah olan küfür ve şirk günahını, tevbe edildiği takdirde bağışlamaktadır.⁹

¹ Tabatabâî, *a.g.e*, I, 60-61

² İbnu'l-Arabî, *a.g.e*, I, 153; Kurtubî, *a.g.e*, II, 353

³ Ebu's-Suûd, *a.g.e*, I, 204

⁴ Şevkânî, *a.g.e*, I, 191

⁵ Merâğî, *a.g.e*, I, 90; Sâbûnî, *Ravâiu'l-Beyân* I, 218

⁶ Merâğî, *a.g.e*, I, 88; Sâbûnî, *Safvetü't-Tefâsîr*, I, 127

⁷ Âlûsî, *a.g.e*, I, 77

⁸ Cezâirî, *a.g.e*, I, 173

⁹ Cessâs, *a.g.e*, I, 269; Râzî, *a.g.e*, I, 144; Ebû Hayyân, *a.g.e*, III, 67; Âlûsî, *a.g.e*, I, 76

Küfür, adam öldürmekten daha büyük bir günahdır.¹ Yüce Allah (c.c), iman edip tevbe eden kimseyi, esir almayı ve öldürmeyi yasaklayıp ona karşı yumuşak olmayı emretmektedir.²

Kâfirler, savaşı terketmekle değil; ancak küfrü terketmekle, Allah (c.c)'ın mağfiretine ulaşabilirler.³

İki kötülükten büyük olanını defetmek için, küçük olan kötülük yapılabilir.⁴

Ancak zâlimlere, zulme dönmeleri için düşmanlık yapılır, başkasına yapılmaz.⁵

Savaş, ancak Allah (c.c)'ın Dinini yüceltmek için yapılır.⁶

Müslümanlara baskı yapıp, fitne çıkarana olduğu müddetçe, cihad farzdır.⁷

Haramları ihlâlde kısâs yapılır. Yüce Allah (c.c), can, mal, ırz ve namusu korumayı mubah kılmıştır.

Bir eşyayı çalan ve onu telef eden bir kimse, aynısını geri vermesi gerekir, fakat aynısı yoksa aynı özelliklere sahip başka bir eşyayı vermesi veya bu eşyanın değerinde bir kıymet ödemesi gerekir.⁸

Haddi aşan kişiye yapmış olduğu davranışların aynısıyla ceza verilmesi ve kısâs yapılması caizdir. Zulmeden kişi ele geçse dahi, ona karşı aşırılığa gidilip işkence yapılması yasaklanmıştır.

Haram aylara ve diğer muharremâta hürmet etmek gerekir. Kısâs yapılırken dahi, aşırılığa gidilmemelidir.

Allah (c.c) ile beraber olan kimse, ebedî mutluluğa ulaşır.

¹ Ebû Hayyân, *a.g.e*, III, 67

² Sâ'yis, *a.g.e*, s.153

³ Râzî, *a.g.e*, I, 144; Bursevî, *a.g.e*, I, 306

⁴ Sa'dî, *a.g.e*, I, 143

⁵ Merâğî, *a.g.e*, I, 91; Elmalılı, *a.g.e*, II, 698

⁶ Tabatabâi, *a.g.e*, I, 63

⁷ Cezâirî, *a.g.e*, I, 173

⁸ Tabersî, *a.g.e*, I, 514

Bir malı harcarken israfa düşmemek gerekir. Hazırlıksız olarak da düşmana karşı savaşılmaz. Mülk Allah (c.c)'ındır. O zaman Allah yolunda o maldan infâk etmek gerekir.

Cimrilik; “tehlikeye düşmek” demektir.¹ Bu âyette asıl tehlikenin malları çoğaltmak ve onların islahı ile meşğul olup Allah yolunda cihadı terketmek olduğu bildirilmiştir.²

Yüce Allah, Allah'a inanıp O'ndan korkan ve güzel davranışlarda bulunan kimselerin yanındadır.

¹ Bıkâî, *a.g.e*, III, 121

² Sâbûnî, *Ravâiu'l-Beyân* I, 218

BÖLÜM 3: HAC İBADETI İLE İLGİLİ HÜKÜMLER

وَأَتِمُّوا الْحَجَّ وَالْعُمْرَةَ لِلَّهِ فَإِنْ أُحْصِرْتُمْ فَمَا اسْتَيْسَرَ مِنَ الْهَدْيِ وَلَا تَحْلِقُوا رُءُوسَكُمْ حَتَّى يَبْلُغَ الْهَدْيُ مَحَلَّهُ فَمَنْ كَانَ مِنْكُمْ مَرِيضًا أَوْ بِهِ أَذًى مِنْ رَأْسِهِ فَفِدْيَةٌ مِنْ صِيَامٍ أَوْ صَدَقَةٍ أَوْ نُسُكٍ فَإِذَا أَمِنْتُمْ فَمَنْ تَمَتَّعَ بِالْعُمْرَةِ إِلَى الْحَجِّ فَمَا اسْتَيْسَرَ مِنَ الْهَدْيِ فَمَنْ لَمْ يَجِدْ فَصِيَامَ ثَلَاثَةِ أَيَّامٍ فِي الْحَجِّ وَسَبْعَةٍ إِذَا رَجَعْتُمْ تِلْكَ عَشْرَةٌ كَامِلَةٌ ذَلِكَ لِمَنْ لَمْ يَكُنْ أَهْلَهُ حَاضِرِي الْمَسْجِدِ الْحَرَامِ وَاتَّقُوا اللَّهَ وَاعْلَمُوا أَنَّ اللَّهَ شَدِيدُ الْعِقَابِ ﴿196﴾ الْحَجُّ أَشْهُرٌ مَعْلُومَاتٌ فَمَنْ فَرَضَ فِيهِنَّ الْحَجَّ فَلَا رَفَثَ وَلَا فُسُوقَ وَلَا جِدَالَ فِي الْحَجِّ وَمَا تَفَعَّلُوا مِنْ خَيْرٍ يَعْلَمُهُ اللَّهُ وَتَرَوُودُوا فَإِنْ خَيْرَ الزَّادِ التَّقْوَى وَاتَّقُوا نِيَّ أَرْوَاهِ الْآلِيَابِ ﴿197﴾

“Hac ve umreyi Allah için tam yapın. Eğer (bunlardan) alıkonursanız kolayınıza gelen kurban gönderin. Kurban, yerine varıncaya kadar başlarınızı tıraş etmeyin. Sizden her kim hasta olursa yahut başından bir rahatsızlığı varsa, oruç veya sadaka veya kurban olmak üzere fidiye gerekir. (Hac yolculuğu için) emin olduğunuz vakit kim hac günlerine kadar umre ile faydalanmak isterse, kolayına gelen bir kurban kesmek gerekir. Kurban kesmeyen kimse hac günlerinde üç, memleketine döndüğü zaman yedi gün olmak üzere oruç tutar ki, hepsi tam on gündür. Bu söylenenler, ailesi Mescid-i Haram civarında oturmayanlar içindir. Allah'tan korkun. Biliniz ki Allah'ın vereceği ceza ağırdır.” (Bakara,2/196) *“Hac, bilinen aylardadır. Kim o aylarda haca niyet ederse (ihramını giyerse), hac esnasında kadına yaklaşmak, günah sayılan davranışlara yönelmek, kavga etmek yoktur. Ne hayır işlerseniz Allah onu bilir. (Ey müminler! Âhiret için) azık edinin. Bilin ki azığın en hayırlısı takvâdır. Ey akıl sahipleri! Benden (emirlerime muhalefetten) sakının.”* (Bakara,2/197)

3.1. Âyetlerin Dilsel Açıdan Değerlendirilmesi

Hac ibadetini konu alan bu âyet-i kerimelerin daha değişik başlıklar altında incelenmesi mümkündür. Biz bu bölümde tezimizi yazarken takip ettiğimiz sistemin dışına çıkmamanın çalışmamızın amacı açısından yararlı olacağı kanaatinde değiliz. Hac ibadetiyle ilgili hükümlerin ele alındığı âyetleri, takip ettiğimiz metoda göre inceleyeceğiz. Konunun genişliği ve âyetlerdeki hac ibadeti ile ilgili hükümlerin yoğunluğu dolayısıyla, konuların özü verildikten sonra o konuyla ilgili varsa daha detaylı açıklamalara da değinilecektir.

3.1.1. Kelimelerin ve Kavramların Analizi

Birinci bölümde incelediğimiz âyet-i kerimede, *hac* kelimesinin izahını yaptığımız için tekrar bu kelimeyi açıklamayıp, âyette bu kelimeyle birlikte zikredilen *umre* kelimesini açıklayacağız. Ayrıca konunun daha iyi anlaşılması için âyet-i kerimelerde geçen *ihşâr, hedy, mahille, nüsük, temettu', haram, ikâp, farz, refes, füsûk ve cidâl* kelimelerinin izahlarını da yapacağız.

Umre, lûgatta “ziyaret etmek” anlamındadır.¹ Umre, “ihram, tavaf, sa'y, başı tıraş etmekten ibaret olan bir ziyarettir.”² Müfessirler, “*Oraya gitmeye gücü yeten herkese Allah için Kâ'beyi hacetmek farzdır.*” (Âl-i İmran,3/97) âyetine göre umrenin nafîle, haccın farz olduğu konusunda ittifâk etmişlerdir.³ Hac ibadeti, belli bir zamana bağlı olarak yapılan bir ibadettir. Umre ise, hac mevsiminin dışında her zaman yapılabilen bir ibadettir.

Hac ibadeti esnasında karşılaşılan bir problem olarak, hac'da *ihşâr* konusu da müfessirlerin dikkatini çekmiştir. *ihşâr*, “evin yolundan alıkoymak”⁴, “sınırlamak ve menetmek”⁵, “hastalık sebebiyle, yolculuğun kesintiye uğraması ve düşman sebebinden dolayı kişinin haccının engellenmesi” anlamlarına gelir.⁶ Adam, bir şeyden engellendiğinde; *uhsira'racülu* denir.⁷

Hangi durumların *ihşâr* kapsamına girdiği konusunda, müfessirler, farklı görüşler ileri sürmüşlerdir. Bazı müfessirler, haccın yapılmasını engelleyen her durumu *ihşâr* olarak değerlendirmişlerdir. Ebû Hanife de, bu görüştedir. Büyük müfessir Taberî de, bu görüşü tercih etmiştir.⁸ Bazıları da, *ihşâr*'ın sadece düşmanın engellemesi durumu için geçerli olduğunu söylemişlerdir.⁹ İbnu'l-Arabî de, “bu görüş, bizim âlimlerimizin

¹ İsfahânî, *a.g.e.*, s. 586; Taberî, *a.g.e.*, II, 120

² Taberî, *a.g.e.*, II, 120

³ Taberî, *a.g.e.*, II,121; Beğavî, *a.g.e.*, I, 217

⁴ İsfahânî, *a.g.e.*, s. 239

⁵ Semin Halebî, *a.g.e.*, I, 483

⁶ İbn-i Kuteybe, *Tefsîru Ğarîbi'l-Kur'ân*, s. 79; Taberî, *a.g.e.*, II, 124-125; İsfahânî, *a.g.e.*, s. 239; Semin Halebî, *a.g.e.*, I, 482-483

⁷ İbn-i Kuteybe, *a.g.e.*, s. 79; Zeccâc, *a.g.e.*, I,267; Taberî, *a.g.e.*, II, 124-125; Semin Halebî, *a.g.e.*, I, 482-483

⁸ Taberî, *a.g.e.*, II, 124-125; Râzî, *a.g.e.*, I, 162-163

⁹ İbnu'l-Arabî, *a.g.e.*, I, 170; Kurtubî, *a.g.e.*, II, 371

görüştür”, diyerek Mâlikîlerin, bu görüşü tercih ettiklerini belirtmiştir.¹

Hacda kurban kesmeyi gerektiren engeli, insan faktörünün ortaya çıkardığı engel olarak değerlendirenler de vardır. Bu durumda hacı, kurbanını gönderip yerinde kestirerek ihramdan çıkar. Buna göre, hastalık gibi bedenî arızalar, haccın engellerinden sayılmazlar. Bu görüş de, Şafiî, ve Hanbelî mezheplerinin görüşleridir.²

İbn-i Kesîr, tefsiri’nde, *ihşâr*’ın, “düşman tarafından alıkonulma”dan daha geniş anlamda olduğunu söylerken hastalık, yol kaybetme ve benzeri durumların da, *ihşâr* kapsamında olduğunu belirtir. Buna delil olarak da; “*Kim topal olur veya ayağı kırılır veya hastalanırsa,*”³ hadis-i şerifini gösterir.⁴

Hacdan engellenme durumuyla alakalı bir kelime olan *hedy* kelimesi, *hediye*’nin çoğuludur.⁵ *Hedy* “Allah (c.c)’a yaklaşmak amacıyla Allahın (c.c) evine sunulan hayvanlardır.”⁶ Bu anlamda şâir; *حلفت برب مكة والمصلي واعناق الهدى مقلدات* “Mekkenin, namazgâhın ve gerdanlıklar takılmış kurbanlıkların boyunlarının Rabbi olan Allah (c.c)’a yemin ettim!” der.⁷

Hac yapmaktan engellenen bir kişinin, “*Eğer hactan men olunursanız size gücünüzün yettiği bir kurban gerekir.*” ifâdesine göre kolayına gelen bir kurban kesmesi gerekir. Bu kurban’ın sadece koyun olduğunu veya koyun, keçi, sığır ve deve olduğunu ya da sadece sığır ve deve olduğunu söyleyenler vardır. Kişi bunlardan kolayına geleni keser. Taberî, kurbandan maksadın koyun olduğu görüşünü tercih etmiştir.⁸

Üzerinde tartışmaların yoğunlaşmış farklı görüşlerin belirtildiği bir terim de *mahille* dir. *halle* fiili, “düğümü çözmek ve borcu ödemek,⁹ anlamındadır. *Helâl*, “yapılması yasak olmayıp, mubah olan şeylerdir.”¹⁰ *Mahille* de, kurban kesmenin helâl olduğu yerdir ki, burası da Ebû Hanife’ye göre, Harem-i Şerif’tir. Herhangi bir sebeple haccını

¹ İbnü’l-Arabî, *a.g.e*, I, 170

² Râzî, *a.g.e*, I, 163; İbnü’l-Cevzî, *a.g.e*, I, 204

³ Nesâî, Ahmed b. Şuayb, *Sünenü’n-Nesâî*, (thk. Abdu’l Fettâh), Mektebetü’l-Matbûâtu’l-İslâmiyye, Halep, 2. Bsk. 1986. V, 198, (hadis no:2860)

⁴ İbn-i Kesîr, *a.g.e*, I, 231

⁵ Zemahşerî, *a.g.e*, I, 344; Râzî, *a.g.e*, I, 162; Kurtubî, *a.g.e*, II, 378

⁶ Râzî, *a.g.e*, I, 162; Kurtubî, *a.g.e*, II, 378; Semî Halebî, *a.g.e*, IV, 286

⁷ Râzî, *a.g.e*, I, 161

⁸ Taberî, *a.g.e*, II, 125-126

⁹ İsfahânî, *a.g.e*, s. 251

¹⁰ Semî Halebî, *a.g.e*, I, 514

yapamayan ihramlı kişi, ihramdan kurbanını ancak harem bölgesinde kestirerek çıkabilir. Yolda düşman veya diğer sebeplerden dolayı engellenen hacı, kurbanını harem bölgesine gönderir, yoksa değerini gönderir. Kurbanının kesildiği haberini alınca ihramdan çıkar.¹

Kurban kesmenin helal olduğu yerin, düşmanın engellediği yer olduğu görüşünde olanlar bu görüşe delil olarak; Resûlullah (s.a.s)'in Hudeybiye'de hac için engellendiğinde, orada kurbanlarını kesmeleri hadisesini göstermektedirler.² İmam Mâlikî ve İmam Şafî'nin tercih ettikleri görüş te bu görüştür.³

Resûlullah (s.a.s), Hudeybiye'ye geldiğinde, hac yapmak için Mekke'ye girmesi engellenince burada kurbanını kesmiş, tıraş olmuş ve ihramdan çıkmıştır. Hudeybiye'nin, harem bölgesi olmaması önemli değil, önemli olan kurbanların etlerinin yenip, kurbanlardan faydanın sağlandığı yerdir. Bu görüşte olanlar, ihrama giren bir kimse düşman engellemediği müddetçe diğer sebeplerden dolayı hacdan ve umreden engellenirlerse tavaf ve sa'y yapmadıkları müddetçe ihramdan çıkamayacaklarını söylemektedirler.

Bazı âlimler de, sebep ne olursa olsun hac'dan engellenip de fırsat elde edilince, haccın mutlaka tamamlanması gerekir. Vakfe'yi kaçıranlar da kurban keserler, fakat bununla ihramdan çıkamazlar. İhramdan çıkabilmeleri için tavaf ve sa'y yapmaları şarttır. Ertesi yıl, haclarını da kaza ederler. Görüşündedirler. Bu görüşte olanlara göre; “umrede ihsâr”, diye bir şey yoktur. Çünkü; umre, her zaman yapılabilir.

Taberî; “bir kimse ister umre, ister hac yapmak için ihram giyip de, herhangi bir sebepten dolayı engellenirse, engellendiği yerde kolayına gelen bir kurban keser, ihramdan çıkar, imkân bulduğunda da haccını ve umresini kaza eder. Kurbanın kesildiği yerin harem bölgesi olması da şart değildir.” Der.⁴

Yine hacda *ihsâr* durumuyla alakalı olan başka bir kelime de, *nüsük* tür. *nüsük*, lûgatte, ibadet anlamına gelir ki, bu ibadeti yapana da *nâsik* denir. *Nüsük*, hacca özel bir

¹ Taberî, *a.g.e*, II, 128; Zemahşerî, *a.g.e*, I, 206; Kurtûbî, *a.g.e*, II, 379; Ebû Hayyân, *a.g.e*, III, 74

² Beğavî, *a.g.e*, I, 222; Kurtûbî, *a.g.e*, II, 379

³ Bkz. Kurtûbî, *a.g.e*, II, 379

⁴ Bkz.Taberî, *a.g.e*, II, 128

ibadettir. *Nesîke* de, Allah için kurban edilen hayvana denir.¹ Gümüşün eritilip kalıba dökülmesine de *nüsük* denir.²

Hac sırasında ihramdan çıkan kimsenin durumunun anlatıldığı, “*Hac zamanına kadar umreden faydalanan kimseye kolayına gelen bir kurban gerekir.*” cümlesinde *temettu’* kelimesi dikkat çekmektedir. Bu kelimenin masdarı olan *meta’*, lûgatta, “nehirlerin kabarması, bitkilerin büyümesi ve zamanın uzamasından faydalanmak” anlamındadır.³ *Temettu*, “lezzet almak” demektir. İnsan bir şeyden lezzet aldığı zaman *temettea bi’ş-şey’i* denir. Kendisinden faydalanılan şeye de *metâ’* denir. Umre yapıp, ihramdan çıkarak hac aylarına kadar, Mekke’de kalan kimseye *mutemetti*,⁴ bu duruma da *temettu* denir.⁵ *Temettû’* kelimesi için “umreden faydalanma” ifâdesi de kullanılmaktadır.

Temettû’ kelimesini müfessirlerin farklı yorumladıkları görülmektedir. Bu yorum farklılıkları uygulamadan kaynaklanmaktadır. Bazı müfessirler, Mekke’ye gidip, umre yaptıktan sonra ihramdan çıkıp da, hac zamanına kadar ihramsız yaşamaya *temettû’* derlerken, bazıları da, hactan engellenen kişi kurban kesip te umre yapmadan ihramdan çıkarsa, hem haccını hem de umresini kaza etmesi gerektiğini söylerler. Bu kazayı yapmak için, hac aylarında umre yapıp da, hac günlerine kadar ihramdan faydalanmaya, bir kısmı da, hac için niyet edip de haccını umreye çevirip te umreyi yapıp, gelecek yıl hac yapıncaya kadar ihramdan çıkarak bu durumdan faydalanmaya *temettu’* dendiğini ifâde ederler.⁶

“*Bu hüküm, ailesi Mescid-i Haram’ın çevresinde oturmayan kimse içindir.*” ifâdesinde geçen Mescid-i Haram tamlamasındaki *haram*, kelimesi “ilâhî, dinî, aklî, bir kimsenin emrinden dolayı veya zorlayıcı bir sebepten dolayı yasaklanan şey” anlamındadır.⁷ *haram* ve *mahrûm* kelimelerinin aslında, “kazanmaktan menn etmek” anlamı da vardır.⁸

Umre yaptıktan sonra, ihramdan çıkıp hac için ihrama girme gününe kadar ihramsız duran kimsenin gücünün yettiği bir kurban kesmekle yükümlü olması hükmü, sadece

¹ İsfahânî, *a.g.e*, s. 802; Râzî, *a.g.e*, I, 166; Kurtubî, *a.g.e*, II, 386 ; Semî Halebî, *a.g.e*, IV, 197

² Râzî, *a.g.e*, I, 166; Kurtubî, *a.g.e*, II, 386

³ İsfahânî, *a.g.e*, s. 757

⁴ Râzî, *a.g.e*, I, 167

⁵ Ebû Hayyân, *a.g.e*, III, 77

⁶ Ebû Hayyân, *a.g.e*, III, 77; İbn-i Kesîr, *a.g.e*, I, 233

⁷ İsfahânî, *a.g.e*, s. 229

⁸ Râzî, *a.g.e*, I, 175

Mescid-i Haram çevresinde yaşamayan mü'minler için geçerlidir. Orada yaşayanlar için böyle bir hüküm yoktur.¹

Mescid-i Haram'ın çevresinin, harem bölgesi olduğunu, halkının da orada yaşayan insanlar olduğunu söyleyenler olduğu gibi, harem bölgesinin mi'kat sınırları içerisinde kalan bölge ve Harem'e yakın olan yerler olduğunu söyleyenler de vardır. Buralarda yaşayan insanlara temettu' kurbanı gerekmez.² Mi'kat Yerleri: Zü'l Huleyfe, Cuhfe, Karen, Zat-ı Irak ve Yelemlem'dir.³

Âyetin son cümlesinde yer alan, *ikâb* kelimesi *âkabe* kelimesinden türemiştir. Bununla kötülük yapanın fiili, kastedilmektedir Buna göre *İkâb* ile *muâkabe*, kötülük yapan ve günah işleyen kimseyi, cezalandırmak demektir.⁴ *İkâb*, “azap” anlamında da kullanılır.⁵

Hac konusunun işlendiği ikinci âyette geçen *farz*, demirin kesilmesi gibi sert bir şeyin kesilmesine denir.⁶ *Farz*'ın terim olarak anlamı, “kat'î bir delille sabit olan hükümdür.”⁷ “gerekli kılmak”, “vâcip kılmak”, anlamlarına da gelir. *Farz* kelimesinin asıl manası ise “gedik açmak ve kesmektir.”⁸

Hacca niyet eden kimse, telbiye getirmeye başlayınca veya kurbanını göndermesiyle yahutta haccın, ihramını giymesiyle kendisine haccı farz kılmış olur.⁹

“(Hacda) cinsî temas yoktur,” ifâdesinde geçen *refes*, “cinsî münasebette bulunmaya”¹⁰ ve “çirkin sözlere” denir.¹¹ “Kişinin ailesiyle cinsî münasebette bulunmayı istettirecek şekilde konuşmasına” da, *refes* denir.¹² “(Hacda) cinsî temas yoktur,” ifâdesinden maksadın, kişinin fiilen cinsî münasebette bulunmaması,¹³ fiilen cinsî temasta bulunmasa da, kişinin hanımıyla bu durumu çağrıştıracak şekilde konuşmalar

¹ Taberî, *a.g.e*, II, 149; İbn-i Atiye, *a.g.e*, II, 119; Şevkânî, *a.g.e*, I, 197

² Taberî, *a.g.e*, II, 149-150; İbnü'l-Arabî, *a.g.e*, I, 185

³ Nisâbü'rî, *a.g.e*, I, 165; Elmalılı, *a.g.e*, II, 709

⁴ Râzî, *a.g.e*, I, 175

⁵ Semîn Halebî, *a.g.e*, III, 122

⁶ İsfahânî, *a.g.e*, 630; Semîn Halebî, *a.g.e*, III, 258

⁷ Semîn Halebî, *a.g.e*, III, 258

⁸ Râzî, *a.g.e*, I, 178

⁹ Nisâbü'rî, *a.g.e*, I, 170

¹⁰ Taberî, *a.g.e*, II, 156; Zemahşerî, *a.g.e*, I, 346; Râzî, *a.g.e*, I, 178

¹¹ İsfahânî, *a.g.e*, s. 359; Zemahşerî, *a.g.e*, I, 346

¹² Zeccâc, *a.g.e*, I, 270; Semîn Halebî, *a.g.e*, IV, 7

¹³ Sevrî, Süfyân b. Saîd, *Tefsîru Süfyân es-Sevrî*, Beyrût, 1983; s. 63; İbn-i Kuteybe, *Tefsîru Ğaribi'l-Kur'ân*, s. 79; Taberî, *a.g.e*, II, 153; İbn-i Cüzeyy, *a.g.e*, s. 50

yapmamasıdır.¹

Refes, “konuşurken edep dışı konuşmaktır” fakat mecâzen cinsî münasebet için de kullanılır. O halde, bu kelimeyi her iki anlamda kullanmak ve anlamak daha güzel olur.² diyenler de vardır.

Yine bu âyetin devamında yer alan *fusûk* kelimesi, “Allah’a itaatden ayrılıp, masiyete dalmak” anlamındadır.³ “(*Hacda*) *günah işleme yoktur.*” yani, ihramlı iken yasaklanan av hayvanlarını öldürme, saç ve tırnakları kesme gibi yasakları yapmamaktır. “Fusuk” dan maksat, sövmektir.⁴ Bu görüşleri İbn-i Kuteybe (ö:276/889) de, zikreder.⁵ Bu ifâdeden maksâdın tüm günahlar⁶ veya putlara kurban kesmek,⁷ insanları kötü lâkaplarla çağırmak, olduğu anlaşılır.⁸ Râzî, “fûsûk”tan maksâdın, eziyet etmek ve çirkin sözler söylemek ve Allah (c.c)’in emrine muhalefet etmek olduğunu belirtir.⁹

“(*Hac’da*) *kavga yoktur.*” cümlesindeki *cidâl* kelimesi *mücâdele* kökünden olup *fiâl* vezninde masdardır. Çekişme ve davalaşmaya da, *mücâdele* denir.¹⁰ Hac’da arkadaşı ile tartışmaya ve çekişmeye de *mücâdele* denir.¹¹

Hac ibadetini yaparken bir kimsenin başka bir kimseyle mücadele etmesi, ihramlı iken arkadaşını kızdıracak şekilde tartışması, kişinin bir başkasına sövmesi,¹² kişilerin hac günlerinin hangi günler olduğu, İbrahim (a.s)’ın makamının ve vakfe yerinin neresi olduğu konusunda tartışmaları, bizim haccımız sizin haccınızdan daha efdaldir demeleri ve atalarıyla övünmeleri yasaktır.¹³

Bu konuda, Resûlullah (s.a.s): Hacda cinsî temas’ın, ve fisk’ın olmadığını belirten hadiste; “*Kim bu beyti hacceder, cinsî temesda bulunmaz ve fisk işlemezse buradan*

¹ İbn-i Cüzeyy, *a.g.e*, s. 50

² Cessâs, *a.g.e*, I, 307; İbnü’l-Arabî, *a.g.e*, I, 188

³ Sâyis, *a.g.e*, s.107; Semî Halebî, *a.g.e*, III, 274

⁴ Taberî, *a.g.e*, II, 156; İbnü’l-Arabî, *a.g.e*, I, 189; Râzî, *a.g.e*, I, 180,181; Kurtubî, *a.g.e*, II, 407

⁵ Bkz. İbn-i Kuteybe, *a.g.e*, s.79

⁶ Kurtubî, *a.g.e*, II, 407

⁷ İbnü’l-Arabî, *a.g.e*, I, 189; Râzî, *a.g.e*, I, 180-181; Kurtubî, *a.g.e*, II, 407

⁸ İbn-i Atiyye, *a.g.e*, II, 123; Râzî, *a.g.e*, I, 180

⁹ Râzî, *a.g.e*, I, 180

¹⁰ İsfahânî, *a.g.e*, s. 189-190; Râzî, *a.g.e*, I, 181; Kurtubî, *a.g.e*, II, 409

¹¹ Zemahşerî, *a.g.e*, I, 346

¹² İbn-i Atiyye, *a.g.e*, II, 123; Kurtubî, *a.g.e*, II, 410

¹³ Kurtubî, *a.g.e*, II, 410

annesini onu doğurduğu gün gibi ayırılır."¹ özellikle "kavga" ifâdesinin geçmemesi ilginçtir. Buna göre "cidâl" kelimesinden maksadın câhiliyye döneminde olduğu gibi, hac zamanı ve ziyaret yerleri hakkında bir tartışmanın yapılmamasıdır.²

3.1.2. Cümle Yapısı

Âyetin kendi bünyesinde daha çok hüküm ifâde eden cümlelerin ögeleri araştırılmıştır. Bu cümlelerden ilk göze çarpanı "*Ve etimmu'l-hacce ve'l-umrate li'llâh*" cümlesidir. Bu cümledeki *umre* kelimesinin *mef'ûl* ve *mübtedâ* durumunda olması mümkündür. *Mef'ûl* olursa anlamı; "*hacçı ve umreyi Allah (c.c) için tamamlayın*" şeklindedir. O zaman *umre* vâcip olur. *Mübtedâ* olursa, anlamı da; "*hacçı tamamlayın, umre de Allah (c.c) içindir.*" Bu değerlendirmeye göre *umre*, farz değil nâfile bir ibadet olmuş olur.³ Bu cümle tahlillerine göre *umrenin* farz olup olmadığı konusu gündeme gelmiştir. Görüldüğü gibi *umre* kelimesinin cümle içerisindeki konumuna göre değerlendirmeler yapılarak bu ibadetin vâcip veya nâfile olmasına karar verilmiştir. *Umre* ibâdetinin hükmü ile ilgili tartışmalar şöyle gelişmektedir:

Umrenin farz olduğunu söyleyenler "*Hacçı ve umreyi Allah için tamamlayın.*" cümlesindeki "*etimmû*" kelimesini dikkate alarak bu kelimeye "*ekîmû*" yani "ikâme edin ayakta tutun" anlamını vermişlerdir. Bu ifâde namaz için kullanıldığında nasıl namazın farziyeti anlaşılıyorsa *umre* için kullanıldığında da *umrenin* farz olduğu anlaşılır.⁴ Bu görüşü şu hadisle desteklemişlerdir, Ebu'l Müntefik: "Dedim ki; Ya Rasûlallah! Sen bana beni, Allah'ın azabından kurtarıp cennete koyacak bir amel bildir. Resûlullah (s.a.s), buyurdu ki; "*Allah'a kulluk et hiçbir şeyi O na ortak koşma, farz olan namazı kıl ve zekatı da ver, hac ve umre yap.*"⁵

Umrenin farz olmayıp, nâfile olduğunu söyleyenler de, "*hacçı ve umreyi Allah için tamamlayın.*" âyetinin, *umrenin* farziyyetini ifâde etmediği görüşündedirler. Ancak *umreye* başlayan kişinin onu tamamlama mecburiyetinde olduğunu söylemişlerdir. Resûlullah (s.a.s)'e *umre*'nin farz olup olmadığı sorulunca: "*Hayır; fakat Umre*

¹ Buhârî, *a.g.e*, II, 553 (hadis no:1449)

² Nisâbüri, *a.g.e*, I, 171-172

³ Taberî, *a.g.e*, II, 122; Zeccâc, *a.g.e*, I, 266

⁴ Taberî, *a.g.e*, II, 122-123; Râzî, *a.g.e*, I, 153-154

⁵ Taberânî, Süleyman b. Ahmed, *El-Mu'cemu'l-Kebîr*, (thk.Ta'lik: Hamdi b.Abdu'l Mecid), Mektebetü'l-Ulûm ve'l-Hükm, 2.Bsk. 1983. II, 553, (hadis no:474)

yapmanız daha efdaldır.” buyurdu. Başka bir hadiste: “*Hac cihaddır, umre ise nafiledir.*”¹ buyurmuşlardır.

Taberî de, bu görüşü tercih etmiş, umre hakkında ihtilaf edilmesine rağmen farziyyeti konusunda kesin bir delilin olmayıp, hadislerin de zayıf senetli olduğunu söylemiştir.²

Haccın ve umrenin farziyyeti veya nafîle oluşu husûsundaki tartışmalar Cessâs (ö:370/980)’ta da geçmektedir.³ “Tamamlama” kelimesi ile bir fiilin tam ve kâmil manada yapılması kastedilir. Söz konusu olan, ibadettir. İbadetlerde ihtiyatlı davranmak gerekir. Yani umrenin farz olduğunu söylemek, ihtiyata daha uygundur. Hanefiler, umreyi vâcip olarak görmemektedirler. Râzî, Hanefilerin, umrenin vâcip olmadığına dair delillerini uzun uzun zikretmekte ve bu delillere cevap vermektedir.⁴

Müfessirlerin dikkatini çeken bir cümle de “*fe me’s-teysera mine’l-hedyi*” cümlesidir. Bu cümledeki *ma* edatı, *mubtedâ* ile *merfû* durumundadır. O zaman; “*Fe aleyküm me’s-teysera mine’l-hedyi*” şeklinde olur veya *mef’ûliyyet* üzere *mensûp* olur, o zaman takdiri; *fe’hdû lehû me’s-teysera* şeklinde olur.⁵

Bu ifâdeye göre *temettu’* yapan kimsenin gücünün yettiği bir kurban kesmesi gerekir. Eğer bu kimse kurban kesemeyecekse, “*Kurban bulamayan kimsenin, Hac sırasında üç gün, döndükten sonra da yedi gün oruç tutması gerekir.*” ifâdesine göre üç günü hacda olmak üzere toplam on gün oruç tutmalıdır.

Üç günlük orucun arefe gününde bitirilmesi şartıyla hac günlerinde tutulması gerektiğini söyleyenler olduğu gibi, bu üç günlük orucun bayramdan önce tutulamaması halinde, bayramdan sonraki mina günlerinde de tutulabileceğini söyleyenler de vardır.⁶

“*Döndüğünüzden sonra da yedi gün oruç tutmanız gerekir.*” ifâdesine göre, *temettu’* kurbanı bulamayan kimsenin, on gün oruç tutması üzerine farz’dır. Ancak bunun üç gününü hacda tutmak mecburiyetindedir. Geri kalan yedi günlük orucunu da dilediği

¹ İbn-i Mâce, Muhammed b. Yezîd, *Sünen-i İbn-i Mâce*, (thk.Ta’lik: M Fuâd Abdu’l Bâkî) Dâru’l-Fikr, Beyrût, ts. II, 995, (hadis no:2989)

² Bkz.Taberî, *a.g.e*, II, 122-123

³ Cessâs, *a.g.e*, I, 264-268

⁴ Râzî, *a.g.e*, I, 152-155

⁵ Neseî, *a.g.e*, s, 100; Şevkânî, *a.g.e*, I, 195

⁶ Taberî, *a.g.e*, II, 147-148; Râzî, *a.g.e*, I, 170

yerde tutabilir, memleketine varması şart değildir, yolda da tutabilir. Burada dönülecek yerden maksat, kişinin kendi memleketidir.¹

Haccı Temettu' yapan kimse, kesecek kurban bulabilirse ne âlâ, eğer bulamazsa Allâhu Teâlâ, onun yerine oruç tutmasını emretmektedir. Müstehap olanın bu orucun, arefe günlerinde bitecek şekilde hac günleri içerisinde tutulmasıdır. Ebu Hanife'ye göre "dönmek"ten maksad; kişinin haccını bitirip dönüş hazırlığına başlamasıdır. Böylece hacc-ı temettu' yapan kimse, hacdan döndükten sonra evine ulaşmadan önce, kalan yedi gün orucu tutarsa, Hanefî mezhebine göre bu oruç tutulmuş sayılır.²

"*Fe men kâne minküm merîdan*" cümlesindeki *min* harfi, *tebîziyye* içindir ve *merîdan* kelimesine *müteallıktır*, *ev bihî ezen* ifâdesi, *merîdan* kelimesine *atfedilmiştir*, o zaman *ezen* kelimesi, *bihî* ile *fâil* olması hasebiyle *merfû* olması câiz olur, takdiri de "başını rahatsız eden bir eziyet olursa" şeklinde olur.³

"*Sizden her kim hasta olursa, yahut başında bir rahatsızlığı varsa, oruç veya sadaka veya kurban olmak üzere fidye gerekir.*" Âlimlerin çoğunluğuna göre, âyetin bu bölümü, hac için ihrama giren kimse, hasta olur veya başında bir rahatsızlık bulunursa tıraş olabilir. Bu ifâdedeki hüküm, bu durumda olan kişiler için müstakil bir hükümdür. Bunun için de, ya üç gün oruç tutar veya her birine yarım sa' ölçüsüyle altı fakiri doyurur yahutta bir ceza kurbanı keser.⁴ Ebû Hayyân ve İbn-i Kesîr (ö:774/1372), bu görüşün dört mezheb imamının ve diğer âlimlerin ortak görüşleri olduğunu söylerler.⁵

"*Ve lâ tahlikû*" cümlesi, "*ve etimmû'l-hacce*" cümlesine atfedilmiştir. "*fe in uhsirtum*" cümlesine atfedilmemiştir.⁶ "*ve etimmû'l-hacce*" cümlesi, "*ve leyse'l-birru*" cümlesine atfedilmiştir. Binâen aleyh bu âyetteki konularla önceki âyetlerde geçen konular birbirine atfedilmişlerdir.⁷ Bu değerlendirmeden de âyet içerisinde konu bütünlüğünün olduğu anlaşılmaktadır. "*ve etimmû'l-hacce*" cümlesinin ilk bölümde incelediğimiz âyette geçen "*ve leyse'l-birru*" cümlesine atfedilmesi de tez konumuzu oluşturan âyetler arasındaki konu bütünlüğünü gösterdiği gibi *hac* ve *umre* ibadetlerinin de *birr*

¹ Taberî, *a.g.e*, II, 148-150

² Râzî, *a.g.e*, I, 170

³ Ebû Hayyân, *a.g.e*, III, 75

⁴ Taberî, *a.g.e*, II, 133; Râzî, *a.g.e*, I, 166; Ebû Hayyân, *a.g.e*, III, 76; İbn-i Kesîr, *a.g.e*, I, 232-233

⁵ Bkz. Ebû Hayyân, *a.g.e*, III, 76; Bkz. İbn-i Kesîr, *a.g.e*, I, 232-233

⁶ İbn-i Kesîr, *a.g.e*, I, 232

⁷ İbn-i Âşûr, *a.g.e*, I, 216

kapsamında değerlendirildiğini göstermektedir. Çünkü *birr* Allah'ın emirlerini yapmak yasaklarından kaçınmaktır.

“*Hac bilinen aylardadır.*” / *El-haccu eşhürun ma'lûmât* ifâdesindeki *eşhürun* kelimesi, *el-haccu* kelimesinin *haberidir* ve *merfûdur*.¹ Bu ifâdeye göre hac ibadetinin zamanı, şevvâl ve zi'lkâde aylarıyla zi'lhicce'nin ilk on günüdür.²

Şevvâl ve zi'lkâde aylarının tamamı, hac aylarıdır. Fakat, zi'lhicce ayının ilk on gününün, hac günleri olduğunu söyleyenler olduğu gibi, bu ayın tamamının, hac ayı olduğunu söyleyenler de vardır. Taberî, zi'lhicce'nin ilk on günü hac aylarına dahildir der ve haccın menâsikinin, zilhicce'nin onuncu gününde bittiğini, ondan sonraki günleri hac aylarından saymanın mümkün olmadığı görüşünü savunur.³

Câhiliyye döneminde olduğu gibi hac aylarının tağyir ve tebdili (değiştirilmesi) artık mümkün değildir. O zaman mana, “hac ibadetinin amelleri işte bu aylardadır.” Artık bu aylarda câhiliyye döneminde olduğu gibi hac ibadeti ve diğer ibadetlerin yerini öne arkaya geçirmekle değiştirmeyin.⁴ Müfessirlerin çoğunluğu, şevvâl ve zi'lkâde aylarının hac aylarından olduğu konusunda, ittifâk etmişlerdir. Ebû Hanife, zi'lhicce'nin ilk on günü hac aylarından olduğu görüşündedir.⁵

Hac ibadeti zi'l-hicce ayının belirli günlerinde yapıldığı halde niçin Yüce Allah, *hac ayları* ifâdesini kullanmaktadır? Bu soruya şöyle bir açıklama getirebiliriz: İslâmiyetten önceki dönemde Arapların, Kâ'beyi ziyaret ederek hac yapmak için haram aylarının dışında özel bir günleri olmayıp bu ayların her gününde Kâ'beyi ziyaret ederek hac yaptıklarına inanıyorlardı. Bazı arap kabileleri şevvâl ayında, bazıları zi'l-kâde, bazıları da zi'l-hicce ayının tamamında hac yapıyorlardı. Aralarında zaman açısından bir birliktelik yoktu. Bu yüzden birbirlerine: “siz hac aylarını değiştirdiniz, haccı zamanında yapmadınız, sizin haccınız kabul olmadı, bizim haccımız kabul edildi” diyerek tartışmaya giriyorlardı. Şu bir gerçektir ki, hac ibadeti bu aylar içerisinde yapılmaktadır. Bu yüzden bu üç aydan oluşan bu mevsime hac mevsimi demişlerdir.

¹ Taberî, *a.g.e*, II, 150; İbn-i Atiyye, *a.g.e*, II, 120; Tabersî, *a.g.e*, I, 523

² Sevrî, *a.g.e*, s. 62; İbn-i Kuteybe, *Tefsîru Ğarîbi'l-Kur'ân*, s.78; Zeccâc, *a.g.e*, I, 269; İbn-i Cüzeyy, *a.g.e*, s. 49

³ Taberî, *a.g.e*, II, 151-152; Sâysis, *a.g.e*, s. 105; İbn-i Atiyye, *a.g.e*, II, 120; İbnu'l-Cevzî, *a.g.e*, I, 209

⁴ Sâysis, *a.g.e*, s. 106

⁵ Râzî, *a.g.e*, I, 176

Yüce Allah, “*hac bilinen aylardadır.*” diyerek Arapların hem bu telakkilerine dikkat çekmiş hem de hac ayları konusundaki tartışmalara son vermiştir.

Ayrıca bu cümleyi, *zıkr-i küll iradeyi cüz / bütünün zikredilip parçanın kastedilmesi* şeklinde değerlendirebiliriz. Buna göre, Yüce Allah, hac aylarının belirli aylar olduğunu zikrederken, esasında hac günlerinin belirli günler olduğunu söylemektedir. Hatta Hz. Peygamber (s.a.s), üç defa: “*Hacc, Arefe’dir. Fecir den önce buraya yetişen kimse haccını tamamlamış olur.*”¹ ve “*Kim bizim bu namazımıza yetişir de, biz buradan ayrılıncaya kadar, burada bizimle beraber vakfeye durursa, bundan önce de gece ve gündüz Arafat’ta durmuşsa, onun haccı tamam olmuştur. Artık elbisesini giyip temizlik yapabilir.*”² buyurarak haccın zi’l-hicce ayının 9. günü olan arefe gününde yapılan vakfeden ibaret olduğunu söylemiştir. Hac ibadetinin zi’l-hicce ayının belirli günlerinde yapılması bu ayın bütün şeklinde hac ayı olarak değerlendirilmesine engel olmadığı gibi, hac ayının da içinde bulunduğu bu üç ayın, hac mevsimi olarak değerlendirilmesine engel olmaz. Bu tıpkı: “sana tatilde geleceğim” derken tatil mevsimi olarak bildiğimiz yaz aylarının her hangi bir gününde gideceğimizi kastetmemize benzer. Yoksa yaz aylarının her gününde gitmemizi kastetmiyoruz bu da zaten mümkün değildir.

“*Kim o aylarda hacca niyet ederse (ihramını giyerse),*” cümlesindeki *fe men feraza* ifâdesinde geçen *men* zamiri *mübtedâ* olup şart anlamındadır. Bunun *haberi*, *feraz* kelimesidir. Takdiri, *fe racülun feraza* şeklindedir.

“*Ve lâ cidâle*” ifâdesindeki *lâ* ifâdesi, *leyse* anlamındadır ve *cidâl* kelimesini, *ref* olarak okuyanlara göre bunun *haberi*, *mahzufdur*. *Nasb* okuyanlara göre bu kelime, *mübtedâ*, *fi’l hacci* kelimesi de, onun *haberidir* ve *merfûdur*.³ Bu cümlede sadece *cidâl* kelimesinin ele alınması bu kelimenin âyet içerisindeki konumunun *refes* ve *füsûk* kelimelerinden farklı olduğunu göstermektedir. Bu kelime kavga ve çekişme anlamına gelmektedir. Bu cümleyle hacda kavga ve çekişme yapmak yasaklanmıştır. Ancak bu kelimenin asıl maksadı artık hac aylarının yerinin belli olduğunu câhiliyye döneminde olduğu gibi bu ayların hangi aylar olduğu ve ziyaret yerlerinin nereleri olduğu

¹ Tirmizî, Muhammed b. İsâ, *El-Câmiu’s-Sahîh Sünen-i Tirmizî*, (thk. Ahmed Muhammed Şâkir ve diğerleri), Dâru İhyâi’t-Türâsi’l-Arabî, Beyrût, III, 237 (hadis no:889)

² Ebû Dâvûd, *a.g.e*, I, 600 (hadis no:1950)

³ İbn-i Atiyye, *a.g.e*, II, 121

konusunda bir tartışmanın yasaklandığını belirtmektir.

Her iki âyette yapılan cümle analizlerine baktığımızda bütün cümlelerin analizinin yapılmayıp ağırlıklı olarak isim cümlelerinin ele alındığını görmekteyiz. Söz konusu İslâmın en önemli ibadetlerinden olan hac ibadetidir. Bu ibadetle ilgili hükümlerin, kesinlik bildiren isim cümleleriyle ortaya konulduğunu görürüz. Ayrıca cümle içerisindeki ifâdelerin *mübtedâ*, *mef'ul* ve *atıf-ma'tûf* değerlendirmelerinin yapılması âyetlerin farklı yorumlanmasına sebep olmuş ve âyeti çeşitli yönlerden anlama konusunda zenginlik katmıştır.

3.1.3. Edebî Yaklaşım

Kur'an-ı Kerim, uslûb yönünden diğer kitaplardan ve mevcut bütün edebî türlerden farklıdır. Onun edebî yönden üstünlüğü tartışılmazdır. Farklı anlayış, kültür ve ilim seviyesinde olan müfessirler, Kur'ân âyetlerini farklı yorumlamaları ve anlamaları gayet doğaldır. Çünkü Kur'ân herkese hitâp eden bir kitaptır.

Hac konusuyla ilgili ele aldığımız bu âyet-i kerimeleri belâğât, münasebet ve kıraat yönünden incelerken farklı yorum ve yaklaşımları da vermeye çalışacağız.

3.1.3.1. Belâğât

Âyet-i kerimelerin belâğatı *tahsîs*, *hazif*, *kinâye*, *i'câz* ve *takdim-te'hir* yönünden ele alınmıştır.

“*Ve umreyi de Allah için tam yapın.*” cümlesinde Lafza-i Celâl'deki *lâm* harfinin, *mef'ulun* li *eclihî* olması hac ve umre ibadetinin yalnız Allah (c.c) için yapılması yönünde *tahsîs* yapılmıştır.¹ Yani hac ve umre sadece Allah için yapılmalı hac ve umre yaparken başka bir amaç güdülmemelidir.

“*Kurban yerine varıncaya kadar,*” ifâdesi, “*kurban yerine varıp kesilinceye kadar,*” şeklinde takdir edilerek “*kesilinceye kadar*” ifâdesinin *hazfedilerek* kurbanın kesilmesi *kinâyeli* bir şekilde anlatılmaktadır.²

Kurban kesmeyen kimse hac günlerinde üç, memleketine döndüğü zaman yedi gün olmak üzere oruç tutar ki, hepsi tam on gündür. Yüce Allah, âyetin bu bölümünde

¹ Bursevî, *a.g.e*, I, 310

² Nisâbüfî, *a.g.e*, I, 156

“*Hepsi tam on gündür.*” ifâdesiyle hacda tutulacak orucun on gün olduğunu *vurgulayarak* belirtmiştir. Çünkü; burada tutulacak oruçların günlerinin sayısı belli olduğu halde tekrar bir hesaplama yoluna gidilmiştir.¹ Bu cümlenin *fe siyâmu aşerete eyyâmi selâsetün fi'l-hacci ve seb'atin izâ raca'tüm* / “*on gün oruç tutmanız gerekir. Bunun üç günü hacda, yedi günü de hacdan dönünce tutulur,*” şeklinde *takdim-te'hir*'i yapılarak da yorumlanmıştır.² Burada tutulacak on günlük oruçtan bahsedilmektedir. Ancak bu on günlük orucun üç günü hacda yedi günü de hac dönüşünde tutulacaktır şeklinde bir ayırma gidilmesi tutulacak bu üç günlük orucun diğer yedi günlük oruçtan farklı bir oruç olduğunu göstermektedir. Âdeteta burada üç günlük orucu hacda tutun da diğer günleri istediğiniz zaman tutabilirsiniz denilmektedir.

Âyetin son cümlesi olan “*Allah'tan korkun. Biliniz ki Allah'ın vereceği ceza ağırdır.*” cümlesinde hac ibadetinin ve hacda uyulması gereken emir ve yasakların ne kadar büyük ve önemli olduğunu göstermek ve bu emir ve yasaklara uymayanların *kalplerine korku salmak* için, zamir yerine açık olarak, Allah (c.c) lafzı gelmiştir.³

Hac ibadetiyle ilgili hükümlerin anlatıldığı âyet-i kerimeden sonra hacda yapılması yasak olan davranışların anlatıldığı âyet-i kerime, “*Hac, bilinen aylardadır.*” cümlesiyle başlamaktadır. Bu cümlede hac kelimesinin muzaafı olan *vakit* kelimesi *hazfedilmiş, vaktü'l hacci ma'lûmâtün* yani “*hacın vakitleri bellidir.*”⁴ şeklinde takdir edilerek *kısaltma* yoluna gidilmiştir.

Bu cümleyi takip eden “*kim o aylarda hacca niyet ederse,*” ifâdesinde de, aynı değerlendirmenin yapıldığı görülmektedir. Bu cümlede *fe men elzeme nefsehû fihinne* ifâdesi *hazfedilmiştir*. Buradaki farz'dan kişinin hacca niyyet etmesi kastedilmiştir.⁵

“*Hac esnasında kadına yaklaşmak, günah sayılan davranışlara yönelmek, kavga etmek yoktur.*” cümlesinde hacda cinsî münasebetin ve bu durumu çağrıştıracak edep dışı konuşmaların yasak oluşu *refes* kelimesiyle *kinâyeli* bir şekilde anlatılmıştır.⁶

¹ Beğavî, *a.g.e*, I, 224; Zemahşerî, *a.g.e*, I, 345; Beydâvî, *a.g.e*, I, 144; Ebû Hayyân, *a.g.e*, III, 79-80; Ebu's-Suûd, *a.g.e*, I, 207; Şevkânî, *a.g.e*, I, 197

² Beğavî, *a.g.e*, I, 224

³ Zuhaylî, *a.g.e*, I, 193

⁴ Sâ'yis, *a.g.e*, s. 105; İbn-i Atiyye, *a.g.e*, II, 120; Râzî, *a.g.e*, I, 175

⁵ Râzî, *a.g.e*, I, 178

⁶ Tabersî, *a.g.e*, I, 524

Bu âyet-i kerimede *hac* lafzının üç yerde tekrar edilmesi Kur'ân'ın i'câzını göstermektedir. Burada *hac* lafzının tekrar edilmesi sözün uzamasını engellemiş olup gereksiz yere tekrar edilmemiştir. Çünkü her birinin âyet içerisindeki konumu farklıdır. İlk *hac* kelimesiyle haccın zamanı, ikincisiyle hac ibadetinin kendisi, üçüncüsüyle de hac ibadetinin yapıldığı yer kastedilmiştir.

“*Ne hayır işlerseniz Allah onu bilir.*” ifâdesiyle sözü muhataba çevrilererek *iltifât* edilmektedir.¹ Yani işlenen amellerin yapılan ibadetlerin Allah katında gizli kalmadığı, ibadetle meşgul olan kimseyi Allahın görüp denetlediği gerçeklerinin unutulmaması istenmektedir.

“*Bilin ki azığın en hayırlısı takvâdır.*” cümlesiyle “*benden (emirlerime muhalefetten) sakının.*” cümlesi, “*azık edinin*” emrini, *te'kât* etmektedir.²

“*Ey akıl sahipleri! Benden sakının.*” cümlesinde, Allah (c.c)'ın azamet ve celâlinin, tam olduğuna dâir bir *tenbih / uyarı* yapılmaktadır. Bu durum, şâirin şu sözü gibidir; “Ben Ebu'n-Necm'im. Şiirim de şira yıldızıdır.”

Âyetin son cümlesinde yeralan *lubb* kelimesi bir şeyin ortası ve ondan sızan hâlis kısmına denir ki, burada *lubb* kelimesi akıl yerine kullanılarak *kinâye* yapılmıştır.³ Burada Yüce Allah, akıl sahiplerine seslenerek kendisinden korkmalarını emretmektedir. Bu emir her ne kadar herkesi kapsıyorsa da özellikle akıl sahiplerine seslenilmesi O'na inanan, emir ve yasaklarını yerine getiren insanların daha çok akıllı selîm sahibi insanlar olduğunu göstermektedir.

Hac konusunun işlendiği son âyet-i kerimede cinsî münasebette bulunmak, edep dışı konuşmak, sövüp saymak, günah işlemek, ve kavga etmek yasaklanmıştır. Hac aylarında bu davranışlar yasak olduğu gibi diğer zamanlarda ve zeminlerde de bunları yapmak yasaklanmıştır. Bu gibi davranışların hac ile birlikte yapılmasının daha çirkin olduğunu belirtmek için özellikle hac aylarında bu yasaklardan kaçınılması emredilmiştir.

¹ Âlûsî, *a.g.e*, I, 86; Reşit Rıza, *a.g.e*, I, 229

² İbn-i Âşûr, *a.g.e*, II, 236

³ Râzî, *a.g.e*, I, 185

3.1.3.2. Tenasub Açısından Âyetlerin Değerlendirilmesi

Münasebet ilmi, Kur'ân-ı Kerîm'i meydana getiren sûreler, âyetler ve âyetler içerisindeki cümle ve ifâdeler arasındaki iritbatı orataya koyarak Kur'ân'ın her parçasıyla birbirine kenetlenmiş sapsağlam bir bina olduğunu göstermektedir. Biz de hac konusunu ele alan âyetlerin müfessirlerin yapmış oldukları farklı tenâsüp yönlerini inceleyip değerlendireceğiz.

Âyetin önceki âyetlerle irtibatını araştıran müfessirler, ibadetler açısından tenâsüp kurmuşlardır. Bu âyetten önce çeşitli konulardan bahseden âyetler olduğu gibi oruç ibadetiyle ilgili hükümleri ele alan âyetler de vardır. Ayrıca “(Yüce Allah);Oruç benim içindir ve onun mükâfatını ben vereceğim”¹ kutsî hadisine göre, Allah (c.c), oruç ibadetini kendisine izafe ettiği gibi bu âyette de hac ve umreyi de kendisine tahsis etmiştir.² Yüce Allah (c.c), önceki âyetlerde oruçtan bahsetmiş, bu âyette de hacdan bahsederken, hac aylarında tutulması gereken oruçtan da bahsetmiştir. Oruç tutmakta zorluk vardır, hacda da zorluk vardır.³

Burada, önceki âyetlerde zikredilen orucun ve konumuz olan bu âyet-i kerimede geçen hac ibadetinin Yüce Allah'a tahsis edilişleri ve her iki ibadetin yerine getirilmelerinin zor olması yönüyle tenâsüp kurulmuştur.

Önceki âyetlerde, Allah (c.c) yolunda infâk ve cihad, müşrikler tarafından engellenen ibadetleri ve bu âyette geçen hac ibadetini yerine getirmek için emredilmiştir.⁴ Buradaki tenâsüp, yine önceki âyetlerle ilgilidir. Tenâsüp yönü de, önceki âyetlerde cihad ve infâkın emrediliş amacının bu âyette geçen hac ibadetini yapmaktır.

Bundan önceki âyetlerin maksadı; oruç ibadetinin hükümlerini açıkladıktan sonra, hac ibadetinin ahkâmını açıklamak idi. Çünkü; oruç ayından sonra hac ayı gelmektedir. Bu âyette de, hac'la ilgili hükümler açıklanmaktadır.⁵ Burada zamanın akışı yönünden bağlantı kurulmaktadır. Ayrıca oruç ibadeti daha çok ferdi ilgilendiren bir ibadettir. hac ibadeti ise bütün müslümanları ilgilendiren ve kutsal mekânlarla alakalı içtimâî yönü ağırlıklı olan bir ibadettir. Kutsal mekanlar daha önceleri müşriklerin elindeydi. Hac

¹ Buhârî, *a.g.e*, VI, 2723 (hadis no: 7054); Müslim, *a.g.e*, II, 806 (hadis no: 1151)

² Nisâbü'rî, *a.g.e*, I, 164; Bıkâî, *a.g.e*, III, 125

³ Nisâbü'rî, *a.g.e*, I, 164

⁴ Bıkâî, *a.g.e*, III, 124

⁵ Reşit Rıza, *a.g.e*, I, 217; Zuhaylî, *a.g.e*, I, 196

ibadetini yapmak için buraların fethedilmesi gerekiyordu. Oruç ibadeti için böyle bir futuhat hareketine ihtiyaç yoktu. Onun için önce oruç ibadetinden, sonra cihat ve infâktan, bunu takiben de konumuz olan âyette de, hac ibadetinden bahsedilmiştir.

“*Ve etimmû'l-hacce*” cümlesi, “*ve leyse'l-birru*” cümlesine atfedilerek bu âyetteki konularla önceki âyetlerde geçen konular, birbirine atfedilip, hükümler de birbirine atfedilmişlerdir.¹ Bu durum da, Kur'ân'ın metodlarından bir tanesidir.

Yüce Allah (c.c), önce, “*Sana hilâllerden soruyorlar.*” âyetiyle, hac ibadetinin hilâllerle belirlendiğini zikretti; fakat bu âyette, hac ibadeti için belli bir ay tayin etmedi. Daha sonra “*Haccı tamamlayın.*” âyetiyle, hac ibadetinin ahkâmını, teferruatlı bir şekilde açıkladı. Sonra da, “*Hac ayları belirli aylardır.*” âyetiyle de, hac aylarının belirli aylar olduğunu açıklayarak, hac ibadeti için, belli bir vakit tayin etmiş oldu.²

Bundan önceki âyetlerde takvâ, emredilerek âyetler sona eriyor, bu âyet de, takvâ emriyle sona ermektedir.³

Görüldüğü gibi âyetlerin münasebeti önceki âyetlerde geçen konularla bağlantı kurularak açıklanmıştır. Şunu da ifâde etmekte yarar vardır. Kur'ân-ı Kerim'in bütün âyetlerinin birbirleriyle Yüce Allah'ın sözleri oluşu yönünden alakaları vardır. Münasebet ilmi âyetlerin anlaşılmasında rol oynayan önemli ilimlerden bir tanesidir.

Konumuz olan âyet-i kerimelerin ikisi de hac ibadetinden bahsetmektedir. Biri hac ile ilgili hükümleri açıklarken diğeri de hacda yasak olan davranışları ele almaktadır. Ayrıca bu âyetlerin, sonra gelen âyetlerle, hacda yapılan dua ve zikir konularının işlenmesi yönünden bağlantısının olduğu görülmektedir.

3.1.3.3. Kiraat

Ve etimmu'l-hacce ve'l-umrate li'llâh / “*Hac ve umreyi Allah için tam yapın.*” cümlesindeki *umre* kelimesini âyetin orjinalinde olduğu gibi bazı müfessirler *fethalı* okuyup umreyi, hac ibadeti gibi vâcib olarak görmüşlerdir.⁴ Bazıları da, *zammeli* okuyup umreyi, nâfile ibadet saymışlardır. Taberî, bu kiraatlerin doğru olanının, *fethalı*

¹ İbn-i Âşûr, *a.g.e*, II, 216

² Bıkâî, *a.g.e*, III, 137; Bursevî, *a.g.e*, I, 314; Seyyid Kutub, *a.g.e*, I, 196; Zuhaylî, *a.g.e*, I, 196

³ Seyyid Kutub, *a.g.e*, I, 196

⁴ Taberî, *a.g.e*, II, 121; Nisâbüri, *a.g.e*, I, 151

okunanıdır, görüşündedir.¹ Alkame ve İbrahim en-Nehâî, “*etimmû*” ifâdesini “*ekîmû*” şeklinde okumuşlardır.²

Cümlenin kıraat farklılıklarına baktığımızda bu farklılıklara göre umrenin vâcip veya nafilî oluşuyla ilgili kanaatlere varılmıştır. Ancak bu cümlede umrenin veya haccın farziyyeti konusuyla alakalı bir ifâde görülmemektedir. Burada açıkça, hac ve umrenin tam olarak yapılması istenmektedir. Çünkü *tam olarak yapınız* emrinden de bu anlaşılmaktadır. Ayrıca Hudeybiye barışının yapılmasıyla, yarım kalan bir hac ve umre ziyareti vardı. Bu ziyaretin tamamlanması için, Yüce Allah, cihadı emrederek kutsal mekanların fethedilmesini sağladı. Buralar fethedilince de, sıra haccı ve umreyi tamamlamaya geldi. Cihadı ve haccın tamamlanmasını emreden âyetlerin sırası da bu değerlendirmeye uygundur. Kaldı ki ikinci âyet-i kerimede *femen faraza fihinne'l-hacce* ibaresi geçmektedir. Bu ibarede açıkça hac için farz kelimesi kullanılmıştır. Umre kelimesi bu ibarede geçmemektedir. Haccın farziyyetine delâlet eden başka âyet-i kerimeler de vardır. Dolayısıyla *tamamlayın* ifâdesinden umre farzdır veya nafilîdir değerlendirmesini yapamayız.

“*Hac*” kelimesini, İbn-i İshak, *hâ* harfinin *kesrasıyla* okumuştur.³ İbn-i Mes'ûd'un Mushaf'ında da; *ve etimmu'l-hacce ve'l-umrate ilâ beytillâh* şeklinde *beyt* kelimesi eklenerek yazılmıştır.⁴

“*Hattâ yeblüğa'l-hedyu*” cümlesindeki “*hedyu*” kelimesi, “*hediyyu*” şeklinde *şeddeli* olarak okunmuştur.⁵

Zührî de, “*nüsük*” kelimesini *sin* harfinin *kesrasıyla* okumuştur.⁶ Cumhur da, bu kelimeyi *nûn* ve *sin* harflerinin zammesıyla okumuştur.⁷ Hasan-ı Basrî, “*nüsük*” kelimesini, “*nüsk*” şeklinde *tahfifli* okumuştur.⁸

Bu kıraat farklılıkları şivesel olup cümlelerdeki manaların değişmesinde etkili olmamışlardır.

¹ Taberî, *a.g.e*, II, 121-122; Zemahşerî, *a.g.e*, I, 344; İbn-i Atiyye, *a.g.e*, II, 109; Kurtubî, *a.g.e*, II, 369

² Beğavî, *a.g.e*, I, 217; Râzî, *a.g.e*, I, 15

³ İbn-i Atiyye, *a.g.e*, II, 109; Râzî, *a.g.e*, I, 159

⁴ İbn-i Atiyye, *a.g.e*, II, 109

⁵ İbn-i Atiyye, *a.g.e*, II, 112; Nisâbü'rî, *a.g.e*, I, 156

⁶ İbn-i Atiyye, *a.g.e*, II, 113; İbnu'l-Cevzî, *a.g.e*, I, 206

⁷ İbnu'l-Cevzî, *a.g.e*, I, 206

⁸ Nisâbü'rî, *a.g.e*, I, 159

Hac konusunun işlendiği “*Hac, bilinen aylardadır.*” âyetinin kıraatine baktığımızda bazı âlimler, *cidâl* kelimesi de dahil *refes* ve *füsûk* kelimelerinin sonlarını ref üzere tenvinli okumuşlardır.¹ İbn-i Kesîr ve Ebû Amr, *refes* ve *füsûk* , kelimelerini, *zammeli* ve *tenvinli* okumuşlardır, diğerleri *fethalı* ve *tenvinsiz* okumuşlardır.² Ebû Ca’fer de hepsini *ref üzere* ve *tenvinli* olarak okumuştur.³

İbn-i Kesîr ve Ebû Âmir’in kıraatine göre *cidâl* kelimesi *refs* ve *füsûk* kelimelerinden farklı bir konumdadır. Çünkü *refes* / *edep dışı konuşma* ve *füsûk* / *günah işleme* yasakları hacca niyet edildiği andan itibaren geçerli olduğu gibi diğer zamanlarda da geçerlidir. Ancak *cidâl* kelimesiyle özellikle hac sırasında ziyaret yerleri ve haccın zamanı konusunda bir tartışmanın yasak olduğu bildirilmektedir yoksa bir saldırı durumunda haklı olduğu takdirde hac zamanının dışındaki bir savunmayı yasaklamamaktadır.

3.2. Tarihsel Süreç

3.2.1. Sebeb-i Nüzûl Rivâyetlerinin Değerlendirilmesi

Âyet-i kerimenin tamamını ilgilendiren bir nüzûl sebebi zikredilmemiş olup âyet içerisinde geçen ifâdelerle ilgili nüzûl sebeplerini analiz edeceğiz.

Resûlullah (s.a.s), Ci’râne denilen yerde iken bir adam çıkageldi ve: “Umreyi yapmam hususunda bana ne emrediyorsun? Ya Rasulallah!” Dedi. Bunun üzerine: “*Ve etimmû’l-hacce ve’l-umrate lillâh*” âyet-i kerimesi indi. Resûlullah (s.a.s) de, o adama, umresini yapmasını emretti.⁴

Hudeybiye sulhu sırasında Kâ’b b.Ucrenin başı bitlenmişti, durum Hz. Peygamber (s.a.s)’e anlatılınca, Hz. Peygamber (s.a.s), başını tıraş etmesini ve fidye vermesini söyledi. Kâ’b b. Ucre de, başını tıraş etti. Bunun üzerine âyetin “*sizden kim hasta olur*

¹ Zeccâc, *a.g.e*, I, 270

² Kaysî, *a.g.e*, s. 285; Beğavî, *a.g.e*, I, 226; İbn-i Atiyye, *a.g.e*, II, 121; Tabersî, *a.g.e*, I, 522; İbnu’l-Cevzî, *a.g.e*, I, 210; Râzî, *a.g.e*, I, 179; Ebû Hayyân, *a.g.e*, III, 88

³ Beğavî, *a.g.e*, I, 226; İbn-i Atiyye, *a.g.e*, II, 121; Tabersî, *a.g.e*, I, 522; İbnu’l-Cevzî, *a.g.e*, I, 210; Râzî, *a.g.e*, I, 179; Ebû Hayyân, *a.g.e*, III, 88

⁴ İbn-i Kesîr, *a.g.e*, I, 230-231; Suyûtî, *Ed-dürru’l-Mensûr*, I, 208; Suyûtî, *Lübâbu’n-Nukûl*, s. 43; Zuhaylî, *a.g.e*, I, 195

veya başında bir rahatsızlık bulunursa tıraş olabilir." cümlesi nâzil oldu¹

Bu cümlenin nüzûl sebebi de göz önünde bulundurularak, hac sırasında hastalanan kişinin durumu hakkında şu değerlendirmeler yapılmıştır: Hac sırasında kurbanı kesilmeden önce rahatsızlanan kimse, önce tıraş olur, sonra fidye verir. Bu fidye, ya oruç tutmak ya sadaka vermek ya da kurban kesmektir. Veya bu duruma düşen kimse, kurbanı tercih ederse; önce kurban keser sonra tıraş olur. Şayet oruç tutmayı tercih ederse; önce tıraş olur, sonra orucunu tutar. Ya da bu durumda olan kimse, önce belirtilen fidyelerden birini yapar, sonra tıraş olur.²

Resûlullah (s.a.s)'in, Ka'b b. Ucre'ye başını tıraş ederek fidye vermesi gerektiğini söylemesi olayından hareket ederek, hacda hastalanan kimsenin önce tıraş olup sonra fidye vermesi gerektiği görüşünün daha uygun bir görüş olduğunu söyleyebiliriz. Bu görüş, âyetin iniş sebebine daha uygundur. Âyette zikredilen hastalıktan maksat; iyileşmesi için başın tıraş edilmesini gerektiren hastalıktır. Kişinin kendisini rahatsız eden hastalıktan kurtulması ibadetlerin yapılması için gereklidir. Buna karşılık fidye cezâsı verilmiştir. Cezanın verilmesi de, önce suçun işlenmesine bağlıdır.

Fidye olarak oruç tutmayı tercih eden kimsenin tutacağı orucun miktarı 10 gündür. Doyuracağı fakirin sayısı da, 10'dur.³ İhramdan çıkmadan hastalıktan dolayı kurbanı kesilmeden tıraş olan bir kimseyi, haccı temettu yapan kimsenin kurban kesmemesi halindeki oruç tutması durumuna benzetmişler, haccı temettu yapan kimse, bu durumda 10 gün oruç tutardı. Binaen aleyh, ihramlı iken başını tıraş eden kimse de, on gün oruç tutar veya oruç tutmanın alternatifi de fakirleri doyurmak ise, o zaman 10 tane fakiri doyurur.

Müfessirler, bu âyetin Hac hakkında indirildiği hususunda görüş birliğindedirler.⁴

"Şayet engellenirseniz," ifâdesinin, H.6. Senesinde Hudeybiye umresini yapacağı sırada müşriklerin, Hz. Peygamber (s.a.s)'in Mekke'ye girmesini engellemeleri hususunda

¹ Taberî, *a.g.e*, II, 136; Zemahşerî, *a.g.e*, I, 344-345; İbnü'l-Arabî, *a.g.e*, I, 176-177; İbn-i Atiyye, *a.g.e*, II, 112; Râzî, *a.g.e*, I, 165; Hâzin, *a.g.e*, I, 177; Nisâbü'rî, *a.g.e*, I, 159; Ebû Hayyân, *a.g.e*, III, 75; İbn-i Kesir, *a.g.e*, I, 232; İbn-i Âşûr, *a.g.e*, II, 216; Elmalılı, *a.g.e*, II, 714

² Taberî, *a.g.e*, II, 134-137; İbnü'l-Arabî, *a.g.e*, I, 176; Râzî, *a.g.e*, I, 168

³ Taberî, *a.g.e*, II, 138; Ebû Hayyân, *a.g.e*, III, 76

⁴ Nisâbü'rî, *a.g.e*, I, 150

indirildiğinde âlimlerin ittifâkı vardır.¹

Tüm bu nüzûl sebeplerinin Hudeybiye andlaşması sırasında cereyan ettiğini görmekteyiz. Bundan da bu âyetin tamamının Hudeybiye andlaşmasından sonra indirildiğini anlamaktayız. Her ne kadar âyet, Ka’b b. Ucrenin başının bitlenmesi gibi ferdî bir hadise üzerine indirilmiş olmasına rağmen âyetin manası, umûmîdir. Yani âyetin hükmü, korku, hastalık gibi diğer engellemeler için de geçerlidir. Hac sırasında hac yapmayı engelleyen durumlar karşısında tıraş olunarak ihramdan çıkılır ve fidye verilir.

Haccın belirli aylarda yapıldığını bildiren âyet-i kerimenin nüzûl sebebi de Yemen halkının azıksız olarak hac yolculuğuna çıkmaları ve Mekke’ye geldikleri zaman, biz hac ibadetini yapıyoruz fakat azığımız yok deyip, insanlardan dilenerek neredeyse insanların mallarını zorla gasb etmeleridir. Yemen halkının bu davranışlarını sona erdirmek için, “(Ey Mü’minler! Âhiret için) azık edinin. Bilin ki azığın en hayırlısı takvâdır.” âyeti indirilmiştir.²

Yüce Allah, hac için azıklanmayı emrettikten sonra, azıkların en hayırlısının takvâ olduğunu ve takvâ azığıyla azıklanılması gerektiğini emretmiştir. “Bilin ki azığın en hayırlısı takvâdır.” dilenmek ve gasbetmekten daha hayırlı olan, takvâ azığıdır.³ İnsanın iki yolculuğu vardır: Dünyada yolculuğu ve dünyadan âhirete olan yolculuğu. Dünyada yolculuk için mutlaka azık gerekir. Bunlar da: Yiyecek, içecek, binit ve maldır. Yine dünyadan âhirete yolculuk yaparken de azık gerekir. Bu da; marifetullah, muhabbetullah ve O’nun dışındaki bütün varlıklardan yüz çevirmektir. Bu azık, birçok sebepten dolayı birinci azıktan daha hayırlıdır.⁴

3.3. Genel Değerlendirme

Hac konusunun işlendiği bu âyetlere baktığımızda, ilk âyette hac ve umrenin bütün farz ve sünnetleriyle tamamlanması emredilerek, hac ibadetinin engellenmesi durumlarıyla ilgili hükümler, hacda kurban kesme ve tıraş olma, hac sırasında ihramdan çıkarak bu

¹ İbnu’l-Arabî, *a.g.e*, I, 171; İbn-i Kesîr, *a.g.e*, I, 231

² Beğavî, *a.g.e*, I, 228; İbn-i Atiyye, *a.g.e*, II, 125; İbnu’l-Cevzî, *a.g.e*, I, 212; Hâzin, *a.g.e*, I, 182; Nisâbûrî, *a.g.e*, I, 176; Ebû Hayyân, *a.g.e*, III, 92; Suyûtî, *Lübâbu’n-Nukûl*, s. 44; Şîrbînî, *a.g.e*, I, 131; Reşit Ridâ, *Tefsîru’l-Kur’âni’l-Hakîm*, I, 229; Zuhaylî, *a.g.e*, I, 196

³ Beğavî, *a.g.e*, I, 228

⁴ Râzî, *a.g.e*, I, 184

durumdan faydalanma, hacda tutulacak orucun miktarı ve takvâ konularının işlendiğini görmekteyiz.

İkinci âyette de, haccın belirli aylarda yapıldığı belirtilerek, hacda yasaklanan davranışların ve takvâ konusunun ele alındığı görülür. Her iki âyetin hacdan bahsetmesi ve takvâ konusunu işlemeleri ilk göze çarpan ortak yönleridir.

Kelimeler izah edilirken *ihşâr, mahille, nüsük, temettu' refes, fusûk ve cidâl* kelimeleri gibi, konunun anlaşılmasına yardımcı olan kelimeleri izah edilmiştir. Bu izahların sonuna, kelimeleri ilgilendiren geniş açıklamalar da eklenmiştir. Örneğin *ihşâr* durumuyla ilgili dört mezhebin görüşleri, bu kelimenin izahından sonra verilmiştir. Müfessirler, kelimelerin sözlük anlamlarını verdikten sonra âyet içerisinde hangi anlama geldiklerini araştırmışlardır.

Cümle yapısı incelenirken hüküm ifâde eden cümlelerin analiz edildiği görülmektedir. Yapılan farklı cümle analizlerine göre, cümlelerdeki hükümlerin de değiştiğini görmekteyiz. Umrenin farz veya nafil oluşu konusundaki tartışmaların farklı cümle analizlerinden kaynaklandığını söyleyebiliriz. Cümleler analiz edilirken *mübtedâ-haber, fâil-mefûl ve atıf-ma'tûf* ilişkilerinin araştırıldığını, bunun da farklı yorumlara sebep olduğunu görmekteyiz.

Âyet-i kerimelerdeki belâğâtın *tahsîs, hazif, kinâye ve i'câz* sanatlarıyla değerlendirilmesi konunun kısa ve özlü bir şekilde işlendiğini göstermektedir.

Her iki âyetin, önceki âyetlerle *tenâsubu* araştırılmıştır. Âyetler arasındaki en önemli *münasebet*, ibadetler açısından kurulmuştur. Bu âyetlerde konu edilen oruç ayının, hac aylarından önce gelmesi, sûre içerisinde oruçtan bahseden âyetlerden sonra hac ibadetinden bahseden âyetlerin yer alması ve önce oruçla ilgili âyetlerin sonra da hacle ilgili âyetlerin indirilmesi, âyetler arasındaki eşsiz insicamı ve düzeni göstermektedir.

Kıraat konusunda "*Hac ve umreyi Allah için tam yapın.*" ifâdesinin kıraat vecihleri dikkat çekmektedir. Bu kıraat vecihlerine göre umrenin farziyyeti konusu gündeme gelmiştir. Diğer cümle ve ifâdelerdeki kıraat vecihleri manayı etkilemeyip bu kıraatların lehçe farklılığından kaynaklandığını söyleyebiliriz.

Âyet içerisindeki bazı cümleler ile ilgili nüzûl sebepleri zikredilmiş olup tüm âyeti ilgilendiren tek bir nüzûl sebebinden bahsedilmemiştir. Bu da, âyet içindeki hükümlerin

ihtiyâca binâen indirildiğini göstermektedir. Ancak bu âyet-i kerimenin tamamının Hudeybiye antlaşmasından sonra indirildiğini, yine sebab-i nüzûl rivâyetlerinden anlıyoruz. Âyetin indirildiği ortam da, başlı başına bu âyetin tamamı için bir nüzûl sebebi olabilir. Çünkü önceki âyetlerde hac ibadetinin yapılmasını sağlamak için, kutsal mekanların fethedilmesi emredilmişti. Buralar da fethedilince, artık hac ibadeti için elverişli bir ortam sağlanmış oldu. Bu durumda, Hudeybiye antlaşması sırasında yarım kalan hac ziyaretinin tamamlanması gerekiyordu. İşte bu ortam sonucunda bu âyet-i kerimenin indirildiğini söyleyebiliriz.

Âyet-i kerimelerden şu hüküm ve sonuçlar çıkarılmıştır;

Hacc-ı temettu'ya, kişi umrenin ihramından çıktıktan sonra, hac yapan kimsenin, ihramlı iken yapamadığı şeylerden hac ihramına girmeden önce istifâde ettiği için “temettu” denilmiştir.¹

Hac ayları içinde her ikisi için de niyyet edip, hac ve umre için ihrama girerek yapılan hacca kıran haccı denir.²

Hacc-ı ifrad, umresiz yapılan haccdır. Kişi haccı bitirdikten sonra, hill'in en yakın yerinden umreye başlar. Veyahutta, Hac aylarından önce kişinin umre yapıp, daha sonra aynı yıl için haccetmesidir.³

Hac'ın Rükûnları: Mâlikî Mezhebine göre, niyyet, ihram, sa'ye birleşik tavaf, Safa ile Merve arasında sa'y, Arafatta vakfe ve şeytan taşlamadır.⁴ Şâfiî'ye göre, ihram, vakfe, tavaf, sa'y ve başı tıraş etmek veya kısaltmaktır.⁵ Hanefî'ye göre, tavaf ve vakfe dir.

Ebû Hanife'ye göre, Mescid-i Haram'da oturan kimse Kıran haccını ve Temettu' Haccını yapamaz yaparsa hata etmiş olur ve kurban kesmesi gerekir. Kestiği kurbanın etinden de yiyemez.⁶

Hac'dan engellenen kimse, ihramdan çıkmak isteyip kurbanını keserken ihramdan çıkmaya niyetlenmelidir. Bu kimse kurbanını kesmedikçe ihramdan çıkamaz.¹

¹ Cessâs, *a.g.e*, I, 284; Râzî, *a.g.e*, I, 155; Elmalılı, *a.g.e*, II, 711; Zuhaylî, *a.g.e*, I, 203

² İbnu'l-Arabî, *a.g.e*, I, 187; Râzî, *a.g.e*, I, 155; Kurtubî; II, 391; Zuhaylî, *a.g.e*, I, 203

³ Râzî, *a.g.e*, I, 155; Zuhaylî, *a.g.e*, I, 203

⁴ İbn-i Atiyye, *a.g.e*, II, 108

⁵ Râzî, *a.g.e*, I, 152

⁶ İbnu'l-Arabî, *a.g.e*, I, 182

Hac, ictimaî bir vazife için değil, Allah için yapılır. Çünkü; Araplar, câhiliyye döneminde haccı ictimaî bir vazife olarak yapıyorlardı. Nasıl ki namaz, Allah için kılınıyorsa hac da Allah için yapılmalıdır.²

Hac ve umre yapmak isteyen kişinin mi'kât yerlerinde ihrama girmesi gerekir. Hac farz olan bir ibadettir, umre ise farz değildir.

Hac'dan engellenen kimse, engellendiği yerede kurbanını keser ve tıraş olur böylece ihramdan çıkar. Sonra karşılığı olarak bunun kazasını yapar. Çünkü Hz. Peygamber ve ashâb-ı kirâm, Hudeybiye'de hac'dan engellendiklerinde ertesi yıl bunun kazasını yapmışlardı.

İhramlı iken sakınması gereken; tıraş olma, dikişli elbise giyme gibi davranışlardan birini yapan kimsenin fidye olarak oruç tutması, fakirleri doyurması veya bir koyun kurban etmesi gerekir.

Mekke veya çevresinde oturmayıp da hac aylarında umre yapan, sonra ihramdan çıkıpta aynı sene hac yapan kimsenin bir koyun kurban etmesi, gücü yetmiyorsa üç günü Mekke'de, yedi günü memleketinde olmak üzere on gün oruç tutması gerekir.

Umre, Şâfiî ve Hanbelî mezheplerine göre vâcip, Hanefî ve Mâlikî mezheplerine göre de sünnettir.

Âhîret yolculuğu için gerekli olan azık; azıkların en hayırlısı olan, takvâ azığıdır. Dünya azığı nefsin istek ve arzularını tatmin eder. Âhîret azığı da, âhîret nimetlerini kazanmayı sağlar. Bundan dolayı Yüce Allah, bu âyet-i kerimede, hayırlı ve faydalı olan âhîret azığını zikretti.³

Hac yapan kişi, haccının kabul edilmesi ve büyük mükâfat alabilmesi için, hac esnasında davranışlarını güzelleştirmesi gerekir. İhramlı iken; günah işlemek, cinsel temasta bulunmak ve kavga etmek yasaktır.⁴

Takvâ, kalbin ve ruhun gıdasıdır. Kulun, kurtuluşa ermesi ve Allah (c.c)'a ulaşması, takvâ yolundan geçer.¹

¹ Râzî, *a.g.e*, I,163

² Bursevî, *a.g.e*, I, 310

³ Sâbûnî, *Safvetü't-Tefâsîr*, I, 131

⁴ Cezâirî, *a.g.e*, I, 180

BÖLÜM 4: HAC'DA DUA VE ZİKR

لَيْسَ عَلَيْكُمْ جُنَاحٌ أَنْ تَبْتَغُوا فَضْلًا مِنْ رَبِّكُمْ فَإِذَا أَقَضْتُمْ مِنْ عَرَفَاتٍ فَأَذْكُرُوا اللَّهَ عِنْدَ الْمَشْعَرِ الْحَرَامِ وَاذْكُرُوهُ كَمَا هَدَاكُمْ وَإِنْ كُنْتُمْ مِنْ قَبْلِهِ لَمَنِ الضَّالِّينَ ﴿198﴾ ثُمَّ أَفِضُوا مِنْ حَيْثُ أَقَاضَ النَّاسُ وَاسْتَغْفِرُوا اللَّهَ إِنَّ اللَّهَ غَفُورٌ رَحِيمٌ ﴿199﴾ فَإِذَا قَضَيْتُمْ مَنَاسِكَكُمْ فَأَذْكُرُوا اللَّهَ كَذِكْرِكُمْ آبَاءَكُمْ أَوْ أَشَدَّ ذِكْرًا فَمِنَ النَّاسِ مَنْ يَقُولُ رَبَّنَا آتِنَا فِي الدُّنْيَا وَمَا لَهُ فِي الْآخِرَةِ مِنْ خَلْقٍ ﴿200﴾ وَمِنْهُمْ مَنْ يَقُولُ رَبَّنَا آتِنَا فِي الدُّنْيَا حَسَنَةً وَفِي الْآخِرَةِ حَسَنَةً وَقِنَا عَذَابَ النَّارِ ﴿201﴾ أُولَئِكَ لَهُمْ نَصِيبٌ مِمَّا كَسَبُوا وَاللَّهُ سَرِيعُ الْحِسَابِ ﴿202﴾ وَاذْكُرُوا اللَّهَ فِي أَيَّامٍ مَعْدُودَاتٍ فَمَنْ تَعَجَّلَ فِي يَوْمَيْنِ فَلَا إِثْمَ عَلَيْهِ وَمَنْ تَأَخَّرَ فَلَا إِثْمَ عَلَيْهِ لِمَنِ اتَّقَى وَاتَّقُوا اللَّهَ وَاعْلَمُوا أَنَّكُمْ إِلَيْهِ تُحْشَرُونَ ﴿203﴾

“(Hac mevsiminde ticaret yaparak) Rabbinizden gelecek bir lütfu (kazancı) aramanızda size herhangi bir günah yoktur. Arafat'tan ayrılıp akın ettiğinizde Mescid-i Haram'da Allah'ı zikredin ve O'nu size gösterdiği şekilde anın. Şüphesiz siz daha önce yanlış gidenlerden idiniz.” (Bakara,2/198)

“Sonra insanların (sel gibi) akıtığı yerden siz de akın. Allah'tan mağfiret isteyin. Çünkü Allah affedici ve esirgeyicidir.” (Bakara,2/199)

“Hac ibadetlerinizi bitirince, babalarınızı andığınız gibi, hatta ondan daha kuvvetli bir şekilde Allah'ı anın. İnsanlardan öyleleri var ki: Ey Rabbimiz! Bize dünyada ver, derler. Böyle kimselerin Âhiretten hiç nasibi yoktur.” (Bakara,2/200)

“Onlardan bir kısmı da: Ey Rabbimiz! Bize dünyada da iyilik ver, âhirette de iyilik ver. Bizi Cehennem azabından koru! derler.”(Bakara,2/201)

“İşte onlar için, kazandıklarından büyük bir nasip vardır. (Şüphesiz) Allah'ın hesabı çok süratlidir.” (Bakara,2/202)

“Sayılı günlerde (eyyâm-ı teşrik'te telbiye ve tekbir getirerek) Allah'ı anın. Kim iki gün içinde acele edip (Mina'dan Mekke'ye) dönmek isterse, ona günah yoktur, kim geri kalırsa ona da günah yoktur. Bunlar gūnahtan sakınanlar içindir. Allah'tan korkun ve bilin ki hepimiz O'nun huzurunda toplanacaksınız.” (Bakara,2/203)

¹ Seyyid Kutub, a.g.e, I, 197

4.1. Âyetlerin Dilsel Açından Değerlendirilmesi

Bu bölümde, genel olarak hacda ticaret, duâ ve zikir konularına değinen âyet-i kerimeleri, dilsel açıdan inceleyeceğiz.

4.1.1. Kelimelerin ve Kavramların Analizi

Âyetlerin manalarının anlaşılmasında etkili olan, *cünâh*, *ibtigâ*, *ifâda*, *arafât*, *istiğfâr*, *halâk*, *hasene*, *gınâ*, *nasîb*, *kesb*, *hisâb*, *ma'dûdât* ve *haşr* kelimelerini açıklayacağız. Ayrıca kelimelerin açıklamalarını yaparken âyetlerde yer alıp konuyu aydınlatıcı mahiyette olan ifâdelerin anlamlarına da değineceğiz.

Birinci âyetteki *cünâh* kelimesi, Haktan saptıran günah anlamındadır.¹ *Cünâh*, kelimesinin kökü, *cünûh* olup, “doğru yoldan sapmak ve dinden çıkmak” demektir.²

İbtiğâ, kelimesinin kökü olan, *beğaye*, “arzu edilenden daha fazlasını istedi” anlamındadır. *İbtiğâ*, “iftiâl” babından olup daha çok hoş olmayan şeylerin istenmesi konusunda kullanılır.³

Ukâz, Mecenne, ve Zü'l-Mecâz denilen yerlerde, câhiliyye döneminde panayırlar kurulurdu. Bu sebeple müslümanlar, hac mevsiminde buralarda ticaret yapmaktan kaçınıyor, câhiliyye adetlerindedir diye, bunu günah sayıyorlardı.⁴ *Cünâh* ve *ibtigâ* kelimeleriyle kurulmuş olan “(Hac mevsiminde ticaret yaparak) Rabbinizden gelecek bir lütfu (kazancı) aramanızda size herhangi bir günah yoktur.” cümlesiyle hac esnasında ticaret yapmakta bir sakıncanın olmadığı anlatılmaktadır.⁵

İfâdâ, “topluluk halinde akıp gitmek” anlamındadır.⁶ Suyun sel şeklinde bir yeri basmasına da *ifâdâ* denir.⁷

“*Arafattan ayrılıp akın ettiğinizde,*” ifâdesiyle Arafat'a gelinen yere geri dönmek kastedilmektedir.⁸ *Arafât* “bilinenler” demektir. Ve hacıların vakfe yaptıkları yerin

¹ İsfahânî, *a.g.e.*, s. 207; Semî Halebî, *a.g.e.*, III, 399

² Tabersî, *a.g.e.*, I, 52

³ Semî Halebî, *a.g.e.*, I, 243

⁴ Taberî, *a.g.e.*, II, 164; İbnü'l-Arabî, *a.g.e.*, I, 192; İbn-i Atiyye, *a.g.e.*, II, 126; İbn-i Kesîr, *a.g.e.*, I,240;

⁵ İbn-i Kuteybe, *Tefsîru Ğaribi'l-Kur'ân*, s. 79

⁶ Taberî, *a.g.e.*, II, 192; Sâ'yis, *a.g.e.*, s. 108; Râzî, *a.g.e.*, I, 188

⁷ İsfahânî, *a.g.e.*, s. 648

⁸ Ebû Ubeyde, Ma'mer b. el-Müsennâ, *Mecâzu'l-Kur'ân*, 2.Bsk.1981, *a.g.e.*, I, s. 71; İbn-i Kuteybe, *Tefsîru Ğaribi'l-Kur'ân*, s. 79

adıdır. Arafat'a bu isim, Hz. İbrahim'e, Arafat'ın nasıl bir yer olduğu sıfatlarıyla beraber, Yüce Allah (c.c), tarafından bildirilmişti. Hz. İbrahim (a.s), burayı görünce tanımış ve "ben burayı tanıdım." demiştir. Bu sebeple buraya *arafat* denilmiştir.¹

Eş-Şa'ru, "bilinen şey" demektir. Çoğulu *eş-ârundur*.² Buna göre *Meş'ari'l-Haram*, Müzdelife'nin iki dağı arasında bulunan bir tepectir. Arafat yolu üzerinde bulunan iki boğazın bitiminden itibaren başlar ve "muhasır" denen yere kadar devam eder. Arafat yolu üzerindeki iki boğaz, *Meş'ari'l-Haram*'a dahil değildir.³ *Meş'ari'l-Haram*'ın "Müzdelife" denilen yer olduğunu söyleyenler de vardır.⁴

"*Meş'ari'l-Haram*'da Allah'ı zikredin." söylenilen her söze, *zikir*, denir. *Zikir* kalp ve dil olmak üzere iki kısma ayrılmaktadır.⁵ Telbiye, tekbir, senâ, ve dualarla Allah (c.c)'ı zikredin. *Zikir*'den maksat; akşam ve yatsı namazlarıdır diyenler de vardır.⁶ "*Şüphesiz siz daha önce yanlış gidenlerden idiniz,*" Allah (c.c)'a nasıl kulluk ve ibadet edeceğinizi bilmiyordunuz.⁷ "*O'nu size gösterdiği şekilde anın.*" ifâdesinde, Allah (c.c)'ın ni'metlerinin sayılması ve bu nimetler karşısında, Allah (c.c)'a şükredilmesi emredilmektedir.⁸ *Zikir*, ister hac esnasında isterse hacın dışında olsun, arefe ve kurban günlerinde tekbir getirmektir. Tekbir de; *Allâhu ekber, Allâhu ekber, Allâhu ekber kebîrâ* şeklindedir.⁹

"*Sonra insanların (sel gibi) aktığı yerden siz de akın.*" Kureyş'liler; "Biz diğer insanlar gibi olamayız, çünkü biz; Allah (c.c)'ın dostlarıyız ve Harem-i Şerif'in sakinleriyiz" diyerek, Harem-i Şerif'ten çıkmıyorlardı. Mekke dışından gelen diğer insanlarla birlikte, Arafat'ta vakfe yapmıyorlardı. Bu âyet-i kerimeyle, Yüce Allah (c.c), bu kimselere diğer insanlar gibi onların da vakfe yaptıkları yerde vakfe yapmalarını ve oradan diğer insanların gittiği yere gitmelerini emretti.¹⁰

¹ Taberî, *a.g.e*, II, 164-166; İbn-i Atiyye, *a.g.e*, II, 127

² İsfahânî, *a.g.e*, s. 455

³ Taberî, *a.g.e*, II, 167

⁴ İbn-i Cüzeyy, *a.g.e*, s, 50

⁵ İsfahânî, *a.g.e*, s. 328-329

⁶ Zemahşerî, *a.g.e*, I, 348

⁷ Zemahşerî, *a.g.e*, I, 349; Ebu's-Suûd, *a.g.e*, I, 208

⁸ İbn-i Atiyye, *a.g.e*, II, 128; İbn-i Kesîr, *a.g.e*, I, s.242

⁹ Merâğî, *a.g.e*, I, 107

¹⁰ İbn-i Kuteybe, *Tefsîru Ğaribi'l-Kur'ân*, s. 79; Beğavî, *a.g.e*, I, 230; Kurtubî, *a.g.e*, II, 427; Şirbînî, *a.g.e*, I, 133; Bursevî, *a.g.e*, I, 317; Şevkânî, *a.g.e*, I, 204

Istiğfâr, “söz ve fiillerle bağışlanma dilemektir.¹ Kalp ile tevbe etmekle birlikte, lisan ile bağışlanma dilemeye de *istiğfâr* denir.”² *Ğafera*, lûgatta, “ örtmek ve imhâ etmek” anlamındadır. Başı örten şeye de *miğfer* denir. *Ğafûr*, mübâlağa siğasından olup, Allahu Teâlâ, bu kelimeyle çokça bağışlamakla vasıflandırılmıştır.³ “Allah’tan mağfiret isteyin. Çünkü Allah affedici ve esirgeyicidir.” diğer insanlara akıp gelme ve vakfe yapma yeri hususunda, muhalefet ettiğinizden dolayı,⁴ Hz. İbrahim (a.s)’ın sünnetine muhalefet ederek, Arafat’ın dışında, Müzdelife’de, Kuzeh denilen yerde vakfe yapıp,⁵ haccın menâsikini değiştirdiğiniz için Allah (c.c)’tan bağışlanmanızı dileyin.⁶

“İnsanlardan öyleleri var ki: Ey Rabbimiz! Bize dünyada ver derler.” yani bu dünyada bizlere nimetler ver. Arapların müşrikleri, sadece dünyalarının mamur olmasını istiyorlardı. Âhirete inanmadıklarından dolayı, âhiret için bir mutluluk istemiyorlardı.⁷

“Böyle kimselerin âhiretten hiç nasibi yoktur.” ifâdesinde yer alan *halâk*, “hayırlı olan şeylerden bolca pay ve nasip” anlamındadır.⁸ Bu kelimeyle, duâları sırf dünyalık isteyerek kısaltan kişilerin ve âhiret için bir nasip istemeyenlerin, âhiretten hiçbir paylarının olmadığı anlatılmaktadır.⁹

Hasene, dünya ve âhiretten alınan “haz” demektir.¹⁰ *Hasene*, bu dünyada temiz rızık ve faydalı ameldir. “Âhirette de iyilik ver,” ifâdesindeki âhiretteki *hasene*, Cennete götürecektir her türlü güzellik demektir.¹¹ “Ey Rabbimiz! Bize dünyada da iyilik ver, âhirette de iyilik ver.” cümlesi hem bu dünya hem de âhiret ni’metlerini kapsamaktadır.¹²

Gınâ kelimesi emir kipinden olup bu kelimenin aslı olan *vikâye*, bir şeyi aşırı bir şekilde

¹ İsfahânî, *a.g.e*, s. 609

² Tabersî, *a.g.e*, I, 527; Nisâbüürî, *a.g.e*, I, 186; Ebû Hayyân, *a.g.e*, III, 101; Semî Halebî, *a.g.e*, III, 201

³ Semî Halebî, *a.g.e*, III, 200

⁴ Zeccâc, *a.g.e*, I, 273

⁵ Kurtubî, *a.g.e*, II, 428

⁶ Beydâvî, *a.g.e*, I, 146

⁷ Zeccâc, *a.g.e*, I, 274; Sâyis, *a.g.e*, s. 112; Beğavî, *a.g.e*, I, 231; Kurtubî, *a.g.e*, II, 431

⁸ Zeccâc, *a.g.e*, I, 214; Sâyis, *a.g.e*, s.111; Merâğî, *a.g.e*, I, 104

⁹ Ebû Hayyân, *a.g.e*, III, 105

¹⁰ Zeccâc, *a.g.e*, I, 274

¹¹ Sevrî, *a.g.e*, s. 65

¹² Râzî, *a.g.e*, I, 206 Nisâbüürî, *a.g.e*, I, 190

zararlı ve eziyet veren şeylerden korumaya denir.¹ “*Bizi Cehennem azabından koru.*” yâni şehevî arzulardan ve ateşe yaklaştıracak günahlardan dolayı bizi affedip, bağışlayarak cehennem azabından koru.² Denilmektedir.

Nasîb, “kişinin amellerinden ve kazançlarından dünya ve âhiret için elde ettiği paya”, denir.³ *Nasîb*, az olsun, çok olsun bir kimseye verilen iyi veya kötü “pay”dır.⁴ “*İşte onlar için kazandıklarından büyük bir nasib vardır.*” hac ibadetlerinden dolayı Allah (c.c), onlara sevap verir.⁵

Âyette geçen *kesb*, faydalı olan şeylere ve mutluluğu elde etmek için insanın yapmış olduğu çalışmalara⁶ denir. *Kesb*, kişinin ameliyle ulaşılmış olduğu kazançtır. Fakat bu kazanç, menfaati temin etmeli, zararlı olanı da, defetmelidir.⁷ *Kesb*, uhrevî kazançları elde etmek için çalışmaya, *iktisâb* da, dünyevî kazançları elde etmek için çalışmaya denir.⁸ Yani onların dualarına karşılık verilecektir. Çünkü yüce Allah (c.c), mü'min bir kimsenin duasına icabet eder. Buradaki *kesb* ifâdesinden anlaşılan da duâdır. Bunun yanında Yüce Allah (c.c), kâfirlerin dualarının boşa çıkacağını bildirmiştir. Çünkü onların duaları yapmış oldukları boş dünyalık işlerdir.⁹

“*Allah'ın hesabı çok sür'atlidir.*” cümlesindeki *serî* kelimesi, *sür'at* kökünden fâildir. Hızlı ve süratli olan anlamındadır.”¹⁰ *Hisâb*, da sözlükte “tek tek saymak” demektir.¹¹ Buradaki hesap, yapılan amellerin karşılığı anlamında kullanılmıştır. Yani bu dünyada yapılan ameller, Kıyâmet Günü'nde aynısıyla karşılık görecekler.¹²

Âyette geçen *ma'dûdât* kelimesi, “dirhemât ve cemâât” kelimelerinde olduğu gibi; az olan şeyler için kullanılmaktadır.¹³ *Sayılı günler*, teşrik günleridir ki; kurban'ın birinci

¹ İsfahânî, *a.g.e*, s. 881; Semin Halebî, *a.g.e*, IV, 384

² Ebu's-Suûd, *a.g.e*, I, 209

³ Râzî, *a.g.e*, I, 208

⁴ İbn-i Âşûr, *a.g.e*, II, 248

⁵ İbn-i Kuteybe, *Tefsîru Ğaribi'l-Kur'ân*, s. 80

⁶ İsfahânî, *a.g.e*, s. 709

⁷ Râzî, *a.g.e*, I, 208; Semin Halebî, *a.g.e*, III, 463

⁸ Semin Halebî, *a.g.e*, III, 462

⁹ Zeccâc, *a.g.e*, I, 275

¹⁰ Râzî, *a.g.e*, I, 208

¹¹ Râzî, *a.g.e*, I, 208; Kurtubî, *a.g.e*, II, 434

¹² Râzî, *a.g.e*, I, 209

¹³ Zeccâc, *a.g.e*, I, 275; Tabersî, *a.g.e*, I, 531

gününden sonraki üç güne denir.¹ Peygamberimiz (s.a.s),“Teşrik günleri, yeme, içme ve Allah (c.c)’ı zikretme günleridir.”² buyurmuşlardır.

“Allah’tan korkun ve bilin ki hepiniz O nun huzurunda toplanacaksınız.” cümlesindeki *haşr*, “bir topluluğun bulunduğu yerden harb ve benzeri şeyler için çıkarılmasına” denir.³ *Haşr*, bir anda kavmin toplanmasıdır. Toplanılan yere de *maḥşer*, denir.⁴ *Haşr* Gününde, hesap ve yargılama vardır. Âhiret âlemi de, Cennet ve Cehennem’den ibarettir. Cennete ulaşmak için de, *ittikâ* dediğimiz farzları yerine getirip haramlardan kaçma fiillerini yerine getirmek gerekir.⁵

4.1.2. Cümle Yapısı

Hacda ticaretin yasak olmadığını bildiren 198. âyetin ilk kelimesi, olumsuzluk ifade eden *leyse* edatıdır. Buna göre *cünâh* kelimesi, *leysenin ismidir. Haberi de; aleyküm* dır.⁶ *en tebtēgû* kelimesi de; *leysenin haberidir.*⁷ Bu cümlelerin *mübtedâ-haber* ilişkisiyle değerlendirilmesi âyetteki hükmün kesin olduğunu göstermektedir.

199. âyetin *sümme* edatıyla başladığını görmekteyiz. *Efidû* emir cümlesi, *sümme* edatıyla önceki cümleye atfedilmiştir. Bâzı alimler de bu âyetin, diğer âyetlerle *takdim* ve *te’hir* yapmanın da mümkün olduğunu belirtmişler bu durumda bu âyetin, *ve’t tekûni yâ üli’l-elbâb* cümlesine ma’tuf olduğunu söylemişlerdir. Bu değerlendirmeye göre bu cümleler, *ve’t-tekûni yâ uli’l-elbâb. sümme efidû min haysu efâda’nâsu ve’s-tağfiru’l-lâh, inellâhe ğafûru’r-rahîm. Leyse aleyküm cünâhun / “Ey akıl sahipleri! Benden (emirlerime muhalefetten) sakının. Sonra insanların (sel gibi) akıtığı yerden siz gelecek bir lütfu (kazancı) aramanızda size herhangi bir günah yoktur.”* şeklinde düzenlenmiş olur.⁸ Bu tablo da bize bu âyette açıklanan hükümlerin, önceki âyette açıklanan hükümlerin devamı mahiyetinde olduğunu göstermektedir. Ayrıca müfessirler metin içi referansları kullanarak ayetlerin anlam haznesini de genişletmeye çalışmaktadırlar ki kanımca oldukça önemli bir yaklaşım sergilemektedirler.

¹ İsfahânî, *a.g.e.* s.551; Râzî, *a.g.e.* I, 210

² Müslim, *a.g.e.* II, 800, (hadis no: 1141); Ebû Dâvud, *a.g.e.* I, 735, (hadis no: 2419)

³ İsfahânî, *a.g.e.* s.237

⁴ İbn-i Atiyye, *a.g.e.* III, 108; Tabersî, *a.g.e.* I, 531

⁵ Râzî, *a.g.e.* I, 214; Hâzin, *a.g.e.* I, 191

⁶ Zeccâc, *a.g.e.* I, 271; Tabersî, *a.g.e.* I, 526

⁷ Kurtubî, *a.g.e.* II, 413

⁸ Ebû Hayyân, *a.g.e.* III, 99

200. âyete baktığımızda müfessirler âyet içerisindeki bazı yapıların analizini yapmışlardır. *Ev eşedde zikrâ* cümlesi, *ke zikriküm* cümlesindeki *muzaaf* olan *zikir* kelimesine *atfedildiği* için *cerr*, konumundadır. O zaman bu cümle; *ke-zikri kureyşin âbâehum ev kavmin eşedde minhum zikra* şeklinde olur. Veya *mef'ûl* olan, *âbâeküm* kelimesine *atfedildiği* için *nasb* konumundadır.¹ Bu iki yapının anlam açısından farklılığı ise şudur: *Ev eşedde zikrâ* cümlesinin, *atfedilerek, cerr* konumundadır, şeklindeki değerlendirmeye göre mana; “Allah’ı atalarınızın andığı gibi hatta onların anışından daha şiddetli bir şekilde anın” şeklinde olur. İkinci değerlendirmede de bu cümle *mef'ûl* olan, *âbâeküm* kelimesine *atfedildiği* için *nasb* konumundaydı. Buna göre mana; “Allah’ı atalarınızı andığınız gibi hatta onları anışınızdan daha şiddetli bir şekilde anın” şeklinde olmaktadır.

Aynı âyet içerisinde geçen *femine'n-nâsi* ifâdesi, *mübtedâ* konumundadır ve *ref* halindedir. *yekûlü Rabbenâ âtina* cümlesi de, *min* harfinin *sılasıdır*.²

201. âyetin son bölümünde yer alan *âtinâ fi'd-dünyâ haseneten ve fi'l-âhireti haseneten* ifâdesindeki *vav* harfi âhireti dünyaya ve âhiretteki haseneyi dünyadaki haseneye *atfetmiştir*.³

202. âyette yer alan “İşte onlar için, kazandıklarından büyük bir nasip vardır.” cümlesindeki, *ülâike / işte onlar* ifâdesi, mü'minlere *râcidir*. Çünkü; kâfirlerin hükümlerini, Yüce Allah, 200. âyette geçen “Onların âhirette hiçbir payları yoktur,” cümlesiyle açıklamıştır.⁴

203. âyet, *ve'zkürullâh* ifâdesiyle başlamaktadır. Bu ifâde, 200. âyette geçen *fe'zkürullâhe ke zikruküm* cümlesine *atfedilmiştir*.⁵ *Limeni't-tekâ* cümlesi, harfi *cer* ile *mecrûr* olup, mahzûf mübtedâ olan *va'dün li'l âmili* cümlesinin *haberidir*.⁶

¹ Zemaşerî, *a.g.e*, I, 350; İbn-i Atiyye, *a.g.e*, II, 131; Râzî, *a.g.e*, I,2 03; Kurtubî, *a.g.e*, II, 432; Beydâvî, *a.g.e*, I, 146; Neseî, *a.g.e*, s. 102; Nisâbü'rî, *a.g.e*, I, 188; Ebû Hayyân, *a.g.e*, III, 103; İbn-i Kesîr, *a.g.e*, I, 243; Zuhaylî, *a.g.e*, I, 210

² Kurtubî, *a.g.e*, II, 432

³ Ebû Hayyân, *a.g.e*, III, 105

⁴ Zuhaylî, *a.g.e*, I, 216

⁵ İbn-i Aşur, *a.g.e*, II, 261

⁶ Tabersî, *a.g.e*, I, 531

4.1.3. Belâğât

“Rabbinizden gelecek bir lütfu (kazancı) aramanızda size herhangi bir günah yoktur.” âyetinin *En tebtêğû fadlen min rabbiküm* bölümünde, ticâret, önceki âyette belirtilen hac esnasında yasak olan davranışlara *benzetilmiştir*. Hac sırasında yasaklanan davranışlar önceki âyette belirtilmişti. Câhiliyye döneminde Araplar bu yasaklanan davranışların yanında, hac’da ticaret de yapmaktaydılar. Hac sırasında bu dönemde yapılan bu davranışlara yasaklama getirildiği zaman ticaretinde yasaklandığı zannedildi.¹ Yüce Allah, böyle bir kanaatin yanlış olduğunu, hac sırasında ticaret yapmanın ve Allah (c.c)’in vermiş olduğu rızıkı aramanın bir sakıncasının olmadığını bildirmektedir.

“O’nu size gösterdiği şekilde anın.” ifâdesindeki *zikir* emrinin tekrar edilmesiyle *mübâağalı* bir şekilde Allah (c.c)’ı zikredilmesi emredilmektedir.²

Ve in küntüm min kablihî ifâdesindeki *hî* zamiri, İslâm, hidâyet ve Kur’ân kelimelerinden *kinâye* olarak kullanılmıştır.³

197, 198 ve 199. âyet-i kerimeler arasında *femen feraza fihinne’l-hacce felâ rafese velâ füsûka ve lâ cidâle fi’l-hacci. Sümmefidû min haysu efâda’n-nâsu fe izâ efaztum min arafâtin / Kim o aylarda hacca niyet ederse (ihramını giyerse), hac esnasında kadına yaklaşmak, günah sayılan davranışlara yönelmek, kavga etmek yoktur. Sonra insanların (sel gibi) akıtığı yerden siz de akın. Arafat’tan ayrılıp akın ettiğinizde,* şeklinde, *takdim-te’hir* yapmak da mümkündür.⁴

199. âyette geçen “çünkü Allah affedici ve esirgeyicidir.” ifâdesinde Yüce Allah (c.c)’ın, insanları bağışlaması hususunda *mübâlağa* yapılmıştır. *Rahîm* sıfatı da, Yüce Allah (c.c)’ın, tevbe eden kullarının tevbelerini kabul edeceğine ve onları bağışlayacağına delildir. Çünkü kendisini de, çok bağışlayan ve çok merhamet eden şekilde vasıflandırmıştır.⁵

¹ Râzî, *a.g.e*, I, 186

² İbnu’l-Cevzî, *a.g.e*, I, 213

³ Neseffî, *a.g.e*, s. 132

⁴ Beğavî, *a.g.e*, I, 230; İbnu’l-Arabî, *a.g.e*, I, 196; İbnu’l-Cevzî, *a.g.e*, I, 214; Tabersî, *a.g.e*, I, 528; Âlûsî, *a.g.e*, I, 89

⁵ Hâzin, *a.g.e*, I, 187; Ebû Hayyân, *a.g.e*, III, 102

200. âyet-i kerimede “*Ey Rabbimiz! Bize dünyada ver.*” ifâdesinde *âtinâ* fiilinin mef’ûlu olan, *hasene* kelimesi *hazfedilmiştir*.¹

Aynı âyette geçen “*Babalarınızı andığınız gibi, hatta ondan daha kuvvetli bir şekilde Allah’ı anın.*” cümlesinde Allah (c.c)’ın zikredilmesi, tablo halinde atalarının davranışlarıyla övünmeye benzetilerek Allah (c.c)’ı zikretmek *teşvik* edilmiştir.²

Bu âyetin *ve minhum men yegûlü Rabbenâ âtinâ fi’-d-dünyâ haseneten* bölümüyle bir önceki âyetin *fe mine’n-nâsi men yegûlü Rabbenâ âtinâ fi’-d-dünya* bölümleri arasında *karşılaştırma* yapılmıştır.³

202. âyette hem dünya hem de âhiret hayatı için hasene isteyenlere *övülürlerken* sırf dünyalık menfaat isteyenler de, *yerilmekte*⁴ ve *tahkir* edilmektedirler.⁵

Âyetin son bölümünde yer alan “*Allah’ın hesabı çok süratlidir.*” cümlesindeki *hisâb*, insanın iyiliğine ve kötülüğüne olan şeyleri bilmesine bir sebeptir. Bu cümlede sebep olunan şey yerine, *mecâzen* sebep olan kullanılmıştır.⁶

203. âyete baktığımızda “*acele eden ve geciktirenler.*” ifâdesi yer almaktadır. Bu ifâdeyle acele edip haccı bitirme durumuyla, haccı geciktirme durumlarında bir sakıncanın olmadığı *özenle* ve *vurgu* yapılarak belirtilmiştir.⁷

Âyetin son bölümünde yer alan “*Ve bilin ki hepiniz O’nun huzurunda toplanacaksınız.*” cümlesi, “*Allah’tan korkun,*” cümlesindeki *ittikâ* emrini *te’kit* eder. Çünkü, haşır günü’nde hesap ve yargılama vardır. Âhiret âlemi de, Cennet ve Cehennem’den ibarettir. Cennet’e ulaşmak için de, *ittikâ* dediğimiz; farzları yerine getirip haramlardan kaçmak gerekir.⁸

Âyet-i kerimelerin belâğâtı ile ilgili mülâhazalara baktığımızda genel olarak şunları söyleyebiliriz. Gurup olarak ele aldığımız bu âyet-i kerimelerde *zikir* kelimesinin çokça

¹ Nisâbüri, *a.g.e*, I, 190

² İbn-i Âşûr, *a.g.e*, II, 245; Zuhaylî, *a.g.e*, I, 210

³ Zuhaylî, *a.g.e*, I, 210

⁴ Tabersî, *a.g.e*, I, 243

⁵ Râzi, *a.g.e*, I, 208

⁶ Râzi, *a.g.e*, I, 208; Nisâbüri, *a.g.e*, I, 191-192

⁷ İbn-i Atiyye, *a.g.e*, II, 134

⁸ Râzi, *a.g.e*, I, 214; Âlûsî, *a.g.e*, I, 94

tekrar edilmesi hac ibadeti sırasında ve belirli yerlerde Allah'ı anmanın ne kadar önemli olduğunu vurgulamaktadır. Bu âyet-i kerimelerde Allah'ı zikir ön plana çıkarılmıştır.

Âyetler arasında *takdim-te'hir* manevralarının yapılıp, âyetlerde geçen cümleler arasında karşılaştırmaların sıkça dikkat çekmesi ve âyet içerisinde geçen bir ifâdenin başka bir ifâdeyi kuvvetlendirmesi gibi değerlendirmeler, âyetlerdeki konu bütünlüğünü açık bir şekilde göstermektedir.

Ayrıca Yüce Allah âyet-i kerimelerde duâ cümlelerine yer vererek duaların nasıl yapılması gerektiğini bizzat kendisi bizlere öğretmektedir.

4.1.4. Tenasub Açısından Âyetlerin Değerlendirilmesi

198. âyet, hac konusuyla ilgili bir âyettir. Yüce Allah, önceki âyetlerde, hac günlerinde takvâ ve birr ile azıklanmayı emretmişti.

Bu âyet, bir önceki âyette, hac esnasında peşpeşe sıralanıp yasaklanan fiillere karşı, bir itiraz cümlesidir. Bu yasaklanarlardan bir tanesi de, hac esnasında ticaret yapmaktı. Müşrikler, bu şekilde düşünüyorlardı. Her ne kadar müşrikler, ticareti, hac esnasında yapmanın haram olduğu düşüncesinde olsalar dahi, böyle bir anlayışın iptalinde şer-i bir uygunsuzluğun olmadığını “(Hac mevsiminde ticaret yaparak) Rabbinizden gelecek bir lütfu (kazancı) aramanızda size herhangi bir günah yoktur.” âyeti, bizlere bildirmektedir.¹

Önceki âyetler, haccın rükunlarından bahsetmekteydi. Bu âyet-i kerime de, hac esnasında yapılacak amelleri açıklamaya devam etmektedir.²

199. âyette, *ifâda*, yani arafattan sel gibi akıp gelme konusu yer almaktadır. Önceki âyette, vâcip olma hususunda katiyyet ifâde etmeyen ifâda emri bu âyet-i kerimeyle kesin olarak emredilmiş oldu.

Bir önceki âyet olan 198. âyette, hidâyetten bahsedilmektedir. Bu âyet-i kerime de, Ahmes denilen topluluğun hidâyetten önceki bir durum olan Mekke de kalıp arafata çıkmama işini devam ettirmemeleri ve diğer insanlara muhalefette bulunmamaları emredilmektedir. Bir önceki âyetler, haccın menâsikinden bahsetmekte, bu âyet-i kerime

¹ Reşit Rıza, *a.g.e*, I, 230 İbn-i Âşûr, *a.g.e*, II, 217

² Seyyid Kutub, *a.g.e*, I, 197

de, haccın vâcîplerinden olan Arafat'ta vakfe yapmaktan bahsetmektedir.¹ Bu âyet-i kerime, bir önceki âyeti te'kit edecek şekilde *sümme* edatıyla bir önceki âyete atfedilmiştir.²

200. âyet-i kerime duâ, zikir ve câhiliyye toplumundaki yanlış davranışları konu olarak işlemiştir. Yüce Allah (c.c), önceki âyetlerde ilk iş olarak hac ibadeti ile ilgili görevleri tafsilatlı olarak açıkladıktan sonra Allah'ı zikretmeyi emretmişti. Daha sonra, bu âyet-i kerimede “*Babalarınızı andığınız gibi, hatta ondan daha kuvvetli bir şekilde Allah'ı anın.*” âyetiyle, asıl, zikrin dışındaki şeylerin terk edilmesini ve önceki âyet-i kerimede, bahsedilen cahiliye toplumundaki hums denilen bazı Kureyş'li kabilelerin tutum ve davranışlarından vazgeçmelerini istemiştir. Âyetin devamında “*İnsanlardan öyleleri var ki: Ey Rabbimiz! Bize dünyada ver, derler.*” ifâdesiyle de zikrin duâ boyutuna geçmiş ve zikrin nasıl yapılacağını duâ halinde bizlere göstermiştir.³

Yüce Allah, 200. âyette kendisinin zikredilmesini emretmişti. Amellerinin makbûl olup olmamasına göre de insanları sınıflandırmıştı. 201. âyette geçen “*Onlardan bir kısmı da: Ey Rabbimiz! Bize dünyada da iyilik ver, Âhirette de iyilik ver. Bizi Cehennem azabından koru! Derler,*” şeklinde duâ edenlerin duâları ve amellerinin makbûl olduğu bildirilmiştir.⁴

202. âyetteki *ülâike* ifâdesi, iki gurubu kastetmektedir: Birincisi, sırf bu dünyalık için nasip isteyen kimselerdir. Bu kimseler önceki âyetlerde açıklanmıştı. Diğer de, hem bu dünyalık, hem de âhiret için nasip isteyen kimselerdir. İkincisine *râci'* olması, daha önceden birinci gurup insanların hükmünün, “*onların âhiretten hiçbir payları yoktur.*” âyetiyle açıklandığından dolayı daha kuvvetlidir.⁵

Bu âyette söz edilen iki sınıf insanın durumları önceki iki âyette anlatılmıştı. Bu iki sınıf insan da, isteklerini hac esnasında yapmaktadırlar.⁶

203. âyette, belirli günlerde Allah (c.c)'ın zikredilmesi emredilmektedir Önceki

¹ Bıkâî, *a.g.e*, III, 152-155

² İbn-i Cüzeyy, *a.g.e*, s.50

³ Râzî, *a.g.e*, I, 204

⁴ Bıkâî, *a.g.e*, III, 157-158

⁵ Sâyis, *a.g.e*, s. 111-112; Râzî, *a.g.e*, I, 107

⁶ Ebû Hayyân, *a.g.e*, III, 106

âyetlerde de Allah (c.c)'ın zikredilmesi emredilmişti.¹

Yüce Allah (c.c), önceki âyetlerde hac esnasında yapılmaması gereken cima, refes, fusûk gibi davranışları sıraladıktan sonra, azıkların en hayırlısının, *takvâ azığı* olduğunu bildirdi. 203. âyette de *takvâyı* emretmektedir.²

Bu âyet-i kerimede Yüce Allah (c.c), Mina günlerinde Allah'ı zikretmeyi emretmektedir. Çünkü, önceki âyetlerde belirtildiği gibi câhiliyye arapları bu günlerde birbirlerine karşı övünürler ve kadınları hakkında gazeller söyleyip eski günlerini anarlardı.³

Görüldüğü gibi müfessirler, âyetlerin münasebetlerini bir önceki âyetleri göz önünde bulundurarak değerlendirmişlerdir. Burada daha çok hacda yapılan ibadetler, özellikle zikir konusunda *tenâsup* kurulmaktadır.

Aslında bu bölümde ele aldığımız âyet gurupları bir önceki bölümde incelenen âyetlerin devamı niteliğindedirler. Çünkü önceki âyet-i kerimelerde hac ibadeti ile ilgili hükümler özel olarak açıklığa kavuşturulmuştur. 3. ve son bölümlerde işlenen âyet-i kerimelere genel olarak baktığımızda Yüce Allah, önce haccın nasıl yapılacağını açıklamış son bölümde de sanki; “haccı benim açıkladığım gibi yapın cahiliyye döneminden kalma yanlış âdet ve anlayışlarınızdan, hac sırasında boş işlerle uğraşmaktan vazgeçip Allah'ı çokça anın.” demektedir.

4.1.5. Kıraat

198, âyetteki “*Leyse aleyküm cünâhun en tebtêgû fazlen min rabbiküm*” ifâdesine İbn-i Abbâs, İbn-i Mesûd ve İbn-i Zübeyr, ifâdesini ekleyerek okumuşlardır.⁴ Burada müfessirler cümlelerin sonuna *fi mevâsimi'l-hac* ifâdesini ekleyerek âyetin orijinal kıraatinde bir farklılık yapmamışlar sadece cümleyi açıklamak için bu ifâdeyi okumuşlardır. Yoksa âyetin orijinalinde böyle bir ifâde yoktur.

Âynı âyetteki *arafât* kelimesini çoğunluğun, tenvinli ve kesralı olarak okumuşlardır⁵

¹ Ebû Hayyân, *a.g.e*, III, 107; Bıkâî, *a.g.e*, III, 162

² Ebû Hayyân, *a.g.e*, III, 107

³ İbn-i Âşûr, *a.g.e*, II, 262

⁴ İbn-i Atiyye, *a.g.e*, II, 153; Zemahşerî, *a.g.e*, I, 384; Nisâbûrî, *a.g.e*, I, 177; Ebû Hayyân, *a.g.e*, III, 94; İbn-i Kesîr, I, 240

⁵ Zeccâc, *a.g.e*, I, 272; Kurtubî, *a.g.e*, II, 414; Şevkânî, *a.g.e*, I, 201

Anacak bu kıraatın âyetin anlamının değişmesinde bir etkisinin olmadığı görülmektedir.

199. âyetin, *efâda'n nâsu* ifâdesindeki *en-nâsu* kelimesini, bazı âlimler, *ya* harfinin tespitiyle okumuştur. Bu şekilde okunduğu zaman, şöyle te'vîl edilir: Unutulan şey, Hz. Adem (a.s)'dır. Bazıları da buradaki *ya* harfini, tahfifli bir şekilde, okumanın câiz olduğunu söylemektedirler.¹ Böyle bir kıraat Kur'ânın mütevâtir kıraatlerinde görünmemektedir. Sadece tefsirî kıraat olarak değerlendirilebilir.

200. âyette *menâsikeküm* kelimesindeki Ebî Ömer yoluyla gelen bir kıraâte göre, *kef* harflerini idğâm ederek okunmuştur.² Âlimlerin çoğunluğu da *kef* harflerini ayrı ayrı okumuşlardır.³ Bu okuyuş tarzları, âyetin anlamını değiştirmemektedirler. Bu kıraatler şivesel farklılıktan kaynaklanmaktadır.

201. âyetin, *mimmâ kesebû* ifâdesini, Abdullâh ibni Mes'ûd, ve O'nu takip edenler *mimme'k-tesebû* şeklinde okumuşlardır.⁴ Buradaki okuyuş tarzı da, mütevâtir kıratlar arasında görünmemektedir. Sadece âyeti açıklamak amacıyla, böyle bir kıraat tercih edilmiştir.

4.2. Tarihsel Süreç

4.2.1. Sebeb-i Nüzûl Rivâyetlerinin Değerlendirilmesi

198. âyetin sebeb-i nüzûlü ile ilgili olarak İbn-i Abbâs (r.a)'tan gelen bir haberi Buhârî şöyle naklediyor: Câhiliyye döneminde araplar, putlarını ziyaret ederlerken, Zü'l-Mecâz, Ukaz denilen panayır yerlerinde ticaret de yapıyorlardı. İslâm'ın gelişinden sonra câhiliyye âdetidir diye müslümanlar, hac mevsiminde ticaret yapmaktan kaçınıyor ve bunu günah sayıyorlardı. Hac günleri sadece Allah'ı zikir günleridir bu günlerde ticaret gibi başka işlerle uğraşılmaz diye düşünüyorlardı. Bundan dolayı hac esnasında ticaret yapıp mal almanın durumlarının sorulması üzerine, bu âyet-i kerime nâzil oldu.⁵

¹ Râzî, *a.g.e*, I, 199; Kurtubî, *a.g.e*, II, 428; Beydâvî, *a.g.e*, I, 146; İbn-i Atiyye, *a.g.e*, II, 130; Hâzin, *a.g.e*, I, 186; Ebû Hayyân, *a.g.e*, III, 100

² Kurtubî, *a.g.e*, II, 43; İbn-i Âşûr, *a.g.e*, II, 244

³ İbn-i Âşûr, *a.g.e*, II, 244

⁴ Sevrî, *a.g.e*, s. 65

⁵ Taberî, *a.g.e*, II, 164; Cessâs, *a.g.e*, I, 309; İbnü'l-Arabî, *a.g.e*, I, 192; İbn-i Atiyye, *a.g.e*, I, 126; İbnü'l-Cevzî, *a.g.e*, I, 213; Râzî, *a.g.e*, I, 187; Hâzin, *a.g.e*, I, 183; Nisâbü'rî, *a.g.e*, I, 177; Suyûtî, *Ed-dürü'l-Mensûr*, I, 222; Şevkânî, *a.g.e*, I, 203; Seyyid Kutub, *a.g.e*, I, 197

Yüce Allah (c.c), 197. âyette, hac esnasında kavgayı, kötü sözler söylemeyi ve Allah'a isyan kabilinden olan şeyleri yasaklamıştı. Yüce Allah (c.c)'ın ticareti de yasakladığı zannedildi. Fakat hac'da dahi olsa ticaret, insanlar için vazgeçilmez bir unsur idi ve buna şiddetli bir ihtiyâç vardı. Bu âyet-i kerimenin indirilmesiyle hacda ticâret yapmakta bir sakıncanın olmadığı bildirildi.¹

Âyet-i kerimedeki “fazl” kelimesiyle ticaret kastedilmiştir. Çünkü Kur'an-ı Kerim'de “*yeryüzüne dağılın ve Allah'ın lütfünden isteyin.*” (Cum'a,62/10) âyetiyle de fazl kelimesinin ticaret anlamında kullanıldığı anlaşılmaktadır. O zaman bu âyetin ma'nası “Allah'ın fazlını isteme konusunda sizin için bir sakınca yoktur.” şeklinde olur.²

199. âyet-i kerimenin nüzûlü ile ilgili İbn-i Abbâs: “Kendilerine “Hums” diyen Mekke'liler Harem-i Şerif'ten hill bölgesine çıkmayıp gururlanıyorlardı. Bundan dolayı, Arafat'a çıkmamakla vakfeyi eksik yapıyorlardı. Bunun üzerine Yüce Allah, diğer insanların vakfe yaptıkları yerde, vakfe yapmalarını ve diğer insanların akın edip geldikleri yerden, onların da, akıp gelmelerini emreden bu âyet-i kerimeyi indirdi”. demiştir. Böylece, bu âyet-i kerimeyle Kureyş'lilere, kendilerini diğer insanlardan farklı görmemeleri emredildi.³

Bu 'âyet-i kerimenin nüzûlü ile ilgili başka bir rivâyet de Hz. Âişe (r.a) vâlidemizde nakledilmektedir: “Kureyş'liler ve onların dinine tâbi olanlar, Hac sırasında Arafat'a çıkmayıp Müzdelife'de kalıyorlar ve kendilerine “muhafazakârlar” anlamında, “Ahmes” diyorlardı. Halbuki; diğer araplar, Arafat'a gidip orada vakfe yapıyorlardı. Bunun üzerine bu âyet-i kerime indi.⁴ Bu âyet-i kerime, inince artık insanların akın akın indiği yerden Kureyş'liler de inmeye başladılar. Yani Arafat'ta vakfe yapmaya başladılar.⁵

200. âyet-i kerimenin sebab-i nüzûlunu İbn-i Abbâs (r.a), şöyle açıklamaktadır: “Câhiliyye döneminde araplar, hac ibadetlerini yaptıktan sonra, cemrelerin yanında toplanıp atalarının yapmış olduğu şeylerden ve geçmiş günlerden bahsederek

¹ Sâyis, *a.g.e*, s. 108

² Kurtubî, *a.g.e*, II, 413

³ Taberî, *a.g.e*, II, 169; Sâyis, *a.g.e*, s.109-110; Suyûtî, *Lübâbu'n-Nukûl*, s. 45 Elmalılı, *a.g.e*, II, 724; Zuhaylî, *a.g.e*, I, 211

⁴ İbnu'l-Cevzî, *a.g.e*, I, 213-214; Kurtubî, *a.g.e*, II, 428; Suyûtî, *Ed-dürü'l-Mensûr*, I, 227; Âlûsî, *a.g.e*, I, 89

⁵ Kurtubî, *a.g.e*, II, 428

övünmeleri üzerine Yüce Allah (c.c), “*Hac ibadetinizi bitirince,*” âyetini indirerek sadece Allah (c.c)’ı zikretmeleri gerektiğini bildirdi.”¹

Mücâhid’den gelen bir haber de şöyledir: “İnsanlar, câhiliyye dönemlerinde, hac ibadetlerini tamamlayıp kurbanlarını kestikten sonra, Allah (c.c)’tan dünyalık mal, isterlerdi. Yüce Allah (c.c), bunun üzerine “*İnsanlardan öyleleri var ki: Ey Rabbimiz! Bize dünyada ver. Derler.*” âyetini indirdi.”²

İbnu’l-Cevzî (ö:547/1151), yukardaki görüşleri naklederek bu görüşlerin, âyetin sebeb-i nüzûlü olduğunu zikretmektedir.³

201. âyetin nüzûl sebebi ile ilgili rivâyet de yine İbn-i Abbâs’tan gelmektedir: “Arapların bir kısmı, hac esnasında, sırf bu dünyalık menfaatler istiyorlardı. Mü’min araplar da, vakfe yerine geldikleri zaman hem bu dünyalık hem de âhiret dünyası için hayırlar istiyorlardı. Mü’minlerin bu durumunu bildirmek için de Yüce Allah (c.c), “*Onlardan bir kısmı da: Ey Rabbimiz! Bize dünyada da iyilik ver, âhirette de iyilik ver. Bizi cehennem azabından koru! Derler.*” âyetini indirdi.⁴

Burada dünya iyiliğinden maksat; vücut sağlığı, geçim bolluğu, ilim ve ibadet gibi şeylerdir. Âhiret iyiliği ise; Cennet ve onun nimetleridir. Çünkü, kim ona ulaşamazsa bütün iyiliklerden mahrum olmuş olur. Yani iyiliklerden maksat: Hem bu Dünya’da hem de Âhiret Dünyası’nda, afiyet üzere olmak demektir. Bu konuda Enes b. Mâlik (r.a), şöyle der; “Resûlullah (s.a.s), müslümanlardan, âhiretteki azabı bu dünyada çekmek için duâ eden ve bundan dolayı hastalanan bir hastayı ziyaret etti. Onun bu şekilde duâ ettiğini öğrenince, bu şekilde duâ etmenin yanlış olduğunu ve Yüce Allah’a âhiretteki azaptan koruması için duâ etmesinin daha doğru olduğunu söyledi. Sonra Resûlullah (s.a.s), bu adam için dua etti. Allah (c.c) da, ona şifa nasip etti.”⁵

¹ İbn-i Atiyye, *a.g.e*, II, 131; Râzî, *a.g.e*, I, 200; Kurtubî, *a.g.e*, II, 431; Ebû Hayyân, *a.g.e*, III, 102; İbn-i Kesîr, *a.g.e*, I, 243; Suyûtî, *a.g.e*, I, 232; Suyûtî, *Lübâbu'n-Nukûl*, s. 42; Merâğî, *a.g.e*, I, 104; Zuhaylî, *a.g.e*, I, 212

² Taberî, *a.g.e*, II, 174; İbn-i Atiyye, *a.g.e*, II, 131-132; Kurtubî, *a.g.e*, II, 431; Ebû Hayyân, *a.g.e*, III, 102; Suyûtî, *Ed-dürri'l-Mensûr*, I, 232

³ İbnu’l-Cevzî, *a.g.e*, I, 215

⁴ Suyûtî, *Ed-dürri'l-Mensûr*, I, 232; Zuhaylî, *a.g.e*, I, 212

⁵ Taberî, *a.g.e*, II, 175; Beğavî, *a.g.e*, I, 233 İbn-i Atiyye, *a.g.e*, II, 132; İbnu’l-Cevzî, *a.g.e*, I, 216; Kurtubî, *a.g.e*, II, 432; Beydâvî, *a.g.e*, I, 147; İbn-i Cüzeyy, *a.g.e*, s. 50

202. âyetin nüzûlü ile ilgili İbn-i Abbâs'tan (r.a) nakledilen bir hadiste adamın biri peygamberimize gelip: “Ya Rasûlallah! Babam haccetmeden vefat etti. O'nun yerine haccetmem gerekir mi? Haccedersem benim için de bir sevap var mıdır? Şeklinde sorması üzerine Yüce Allah (c.c), “*İşte onlar için, kazandıklarından büyük bir nasip vardır.*” âyet-i kerimesini indirdi. Yani, kim ölü bir kimse için haccetse, her ikisine de sevap vardır.¹

Yüce Allah, bu âyetten önceki âyetlerde, mü'minlerin ve kâfirlerin yapmış olduğu duaları bildirmişti. Bu âyetlerdeki duaların karşılıksız kalmayacağını bildirmek için, “*İşte onlar için, kazandıklarından büyük bir nasip vardır.*” âyetini indirmiştir. Suyûtî (ö:911/1505), 200, 201 ve 202. âyetlerin aynı sebepler üzerine indirildiğini zikretmektedir.² Çünkü bu âyetlere baktığımızda, 200. âyette sadece dünyalık menfaat isteyen kimseler, 201. âyette de hem dünya hem de âhiret hayrını isteyen mü'minler sözkonusu edilmektedir. 202. âyette de her iki gurubun yapmış olduğu duâların sonuçları anlatılmaktadır. Yani âyetleri içsel açıdan bir bütün olarak görebiliriz.

203. âyet-i kerime de, Arapların, hac esnasında haccını bitirme hususunda hem acele edenleri hem de geciktirenleri kınamaları üzerine indirilmiştir. Böylece bu âyet-i kerime indi ve herhalükârda, bu geciktirme ve acele etme durumunda bir günahın olmadığı bildirildi.³

Ele aldığımız âyet-i kerimelerle ilgili farklı sebab-i nüzûl rivâyetlerinin zikredildiğini görmekteyiz. Bu rivâyetler, âyetlerin anlaşılmasıyla ilgili tefsîrî rivâyetlerdir. Rivâyetlere ve âyetlerin konularına baktığımızda bu âyetlerin hac esnasında cahiliyye döneminden kalma yanlış âdetlerden vazgeçirmek ve hac sırasında dua ve zikir gibi ibâdetlerin yapılaşlarını öğretmek amacıyla indirildikleri sonucu ortaya çıkmaktadır.

4.3. Genel Değerlendirme

Bu bölümde incelediğimiz âyetler, genel olarak sırasıyla hacda alış veriş yapmanın hükmü, ârafattan sel gibi akıp gelme, meş'ari'l-haramda Allah'ı zikir, tevbe ve istiğfâr, câhiliyye araplarının hac sırasındaki yanlış tutum ve davranışları, duânın mahiyeti ve hac ibadetinin bitirilmesi için acele edilmesi veya ağır davranılması konularını ele

¹ İbnu'l-Cevzî, *a.g.e*, I, 216; Kurtubî, *a.g.e*, II, 435; Ebû Hayyân, *a.g.e*, III, 106

² Suyûtî, *Ed-dürü'l-Mensûr*, I, 232; Zuhaylî, *a.g.e*, I, 212

³ İbn-i Atiyye, *a.g.e*, II, 134; Suyûtî, *Ed-dürü'l-Mensûr*, I, 236

almışlardır. Bu âyetlerin ilki olan 198. âyetin olumsuzluk edâtı ile başlayıp önceki bölümde yer alan âyetlere bir itiraz cümlesi mahiyetinde olması ve 199. âyetin *sümme* edâtı ile önceki âyetlere atfedilmesi bu bölümdeki âyetlerin, önceki bölümde incelediğimiz âyetlerin devamı olduğunu göstermektedir.

Âyetlerde işlenen konuların *ibtigâ*, *zikir*, *ifâda*, *arafât*, *hasene* ve *nasip* kelimeleri etrafında şekillendikleri görülür. Özellikle *zikir* kelimesi gurup olarak incelediğimiz âyetlerde 6 yerde tekrar edilmiştir. Bu da hac ibadetinin temel amacının Yüce Allah'ın anılması olduğunu *mübâlağalı* bir şekilde anlatmaktadır. Bu bölümde dikkat çeken bir kelime de *arafât* kelimesidir. Arafatta vakfe hac ibadetinin en önemli rüknu olduğu için 3. ve 4. bölümlerde işlenen hac ibadeti bu kelimeyle son şeklini almıştır.

Âyetler ve âyetler içerisindeki cümle ve ifâdeler, farklı atıf edatlarıyla birbirlerine atfedilmişlerdir. Burada 198. âyette *sümme* edatıyla önceki âyetlere atıf yapılması ilgi çekicidir. Âyetin başındaki *sümme* edatının gelmesiyle sanki; “Hac konusuyla anlatılması ve bilinmesi gerekenler bunlardır. Ancak sizin de herkes gibi Müzdelifede kalmayıp Arafattan topluca akıp gelmeniz gerekir.” Denilmektedir. Genelde cümleler *mübtedâ-haber* ilişkisiyle ve *takdim-te'hir* yapılarak değerlendirilmişlerdir. *Takdim-te'hir* manevrasına önceki bölümün son âyetinin de katılması, bu bölümle önceki bölüm arasındaki irtibatı göstermektedir.

200. âyetteki *menâsikeküm* kelimesindeki kıraatler lehçe farklılığından kaynaklanmış olup âyetin anlamını değiştirmemektedir. Âyetlerdeki diğer farklı kıraatler mütevâtir kıraatler arasında görünmemektedir. Bu kıraatler tefsîrî kıraatlerdir.

Âyetlerin sebab-i nüzûl rivâyetleri, genelde İbn-i Abbâs (r.a)'tan nakledilirken, Mücâhit ve Hz. Âişe (r.a)'ın rivâyetlerinin de nakledildiklerini görmekteyiz. Bu rivâyetler genelde arapların câhiliyye döneminden kalma yanlış adetlerini dile getirmektedirler. Bu âyetler, hem arapların yanlış davranışlarını düzeltmek hem de hac ibadeti ile ilgili hükümleri tamamlamak amacıyla indirilmişlerdir.

Bu böümden çıkarılan hüküm ve sonuçları şöyle sıralayabiliriz;

Kişi, hac'da dahi olsa, Allah (c.c)'ın fazl-ı kereminden istiyorsa, niyeti böyle ise, hacda yaptığı ticaret de bir ibadet olmuş olur. Allah'a yönelme hususunda ticaret, hacca

engel değildir. İslâm, bir mü'mine, bu şuuru verdiği zaman, ona çalışma konusunda tam bir hürriyet verir.¹

Hac esnasında, ticaret yapmak mubahtır. Fakat, ticaret de, Allah (c.c)'a itaat yapmayı engellemeyecektir.²

İnsanlar Allah (c.c)'ın ibadetlerini yapma ve diğer hususlarda eşittirler. Ahmes diye bir topluluk dahi olsalar, hac yapabilmeleri için Arafat'ta vakfe yapmak zorundadırlar.³

Arafat'ta vakfe yapmak haccın en önemli ve en büyük ruknüdür.⁴ Çünkü Hz. Peygamber (s.a.v), üç defa: *"Hacc, Arefe'dir. Fecir den önce buraya yetişen kimse haccını tamamlamış olur."*⁵ buyurmuşlardır.⁶ Başka bir hadiste şöyledir; *"Kim bizim bu namazımıza yetişir de, biz buradan ayrılınca kadar, burada bizimle beraber vakfeye durursa, bundan önce de gece ve gündüz Arafat'ta durmuşsa, onun haccı tamam olmuştur. Artık elbisesini giyip temizlik yapabilir."*⁷

İslâm Dini, insanları soy-sop, nesep ve tabaka ayırımına gitmez. Çünkü insanlar aslında tek bir ümmettirler. Kimsenin kimseye bir üstünlüğü yoktur. Üstünlük, ancak takvâ iledir.⁸

Hac'da O'nun hidayetine ve ni'metlerine ulaşmak için Allah'a (c.c) zikir ve itaatle şükretmek gerekir. Hac'da istiğfârî çoğaltmak ve ön planda tutmak gerekir.⁹ Kâfirler, Âhiret Gününe inanmadıkları için, Allah'tan bir şeyler isterken sırf bu dünyalık menfaatler istiyorlardı. Bu yüzden kâfirlerin, âhirette hiçbir nasipleri ve payları yoktur.¹⁰

Mina'da şeytan taşlanırken, her atılan taşla beraber "Allahu ekber" "Allah en büyüktür," diyerek Allah'ı zikretmek vâciptir. Allah'a olan sevgiden dolayı, Allah'ı zikri, çoğaltmak gerekir. Bu âyet bizi, Allah'ı zikretmeye yöneltiyor ve bizi, duanın

¹ Seyyid Kutub, *a.g.e*, I, 198

² Taberî, *a.g.e*, II, 187,188

³ Râzî, *a.g.e*, I, 193; Seyyid Kutub, *a.g.e*, I, 200

⁴ Sâbûnî, *Ravâiu'l-Beyân* I, 238

⁵ Tirmizî, Muhammed b. İsa, *El-Câmiu's-Sahih Sünen-i Tirmizî*, (thk. Ahmed Muhammed Şâkir ve diğerleri), Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, Beyrût, III, 237 (hadis no:889)

⁶ İbnu'l-Arabî, *a.g.e*, I, 192

⁷ Ebû Dâvûd, Süleyman b. el-Eş'âs, *Sünen-i Ebî Dâvud*, (thk. Muhammed Muhyi'd-Din Abdü'l-Hamit) Dâru'l-Fikr, Beyrût, ts. I, 600 (hadis no:1950)

⁸ Seyyid Kutub, *a.g.e*, I, 200

⁹ Cezâirî, *a.g.e*, I, 181

¹⁰ İbn-i Âşûr, *a.g.e*, II, 248

sırf dünyalık isteklerle sınırlandırılmayıp, dünya ve âhîret hayrını istemenin değerini anlamaya sevk ediyor.¹ Âhîret Hayatı'nda hayat-ı haseneyi istemek; ancak hâlis bir imanla, kâmil bir ahlâkla, gücünün yettiği ölçüde yapmış olduğu sâlih bir amelle olur. Cehennem ateşinden korunmak da; ma'siyetleri terketmek, rezaletlerden ve haram olan şehvî duygulardan kaçınmak ve bunların yanında farzları da yerine getirmekle olur.²

“*Ey Rabbimiz! Bize dünyada da iyilik ver, Âhîrette de iyilik ver ve bizi Cehennem ateşinden koru.*” âyeti'nde belirtildiği gibi yapılan dua, hem dünya hem de âhîret için bütün hayırları kapsamaktadır. Resûlullah (s.a.s), Kâ'be'yi tavaf ederken her şavtını bu duayı okuyarak bitirirdi.³ Yüce Allah (c.c), yapılan duâlara mutlaka icâbet eder. Yüce Allah (c.c), isteyen herkese çalışmasına göre verir. Bunu yaparken de, lisân ile istemenin çalışmayla da takviye edilmesi gerektiğini bildirir.⁴

Eğer müslümanlar, Allah (c.c)'in farzlarını yerine getirip ma'siyetten kaçınıp kötülüklerden de uzak dururlarsa; iki cihanda da saadet dilerlerse, Allah (c.c), onların bu dileklerini gerçekleştirir ve onları kurtuluşa erdirir.⁵ Allah'ı (c.c) huşu içerisinde zikretmek ve O'na hulûsî kalb ile duâ etmek nefislerin islâhında önemli bir te'sir olarak ortaya çıkar.⁶ Sayılı günler olan, teşrik günlerinde, hacıların Mina'da üç gün geceleyip burada Allah'ın (c.c) ismini zikrederek cemreleri taşlamaları (şeytan taşlama) vâciptir. Bu âyette Mina'da şeytan taşlanırken ikinci günde ayrılmaya ruhsat vardır.

Âyet-i kerimede Allah'a karşı takvâ, haşr, (yeniden diriliş) hesap ve cezâ günlerini hatırlama emredilmektedir. Çünkü, bu zikirler takvâ emrinin yerine getirilmesine yardım eder.⁷

Artık bundan sonra hac ibadeti, eski câhiliyye araplarını taklit olmaktan çıkmış, bir İslâm ibadeti haline gelmiştir.⁸

¹ Cezâîrî, *a.g.e*, I, 183

² Reşit Rıza, *a.g.e*, I, 238

³ Cezâîrî, *a.g.e*, I, 183

⁴ Reşit Rıza, *a.g.e*, I, 240

⁵ Zuhayli, *a.g.e*, I, 216

⁶ Reşit Rıza, *a.g.e*, I, 242; Merâğî, *a.g.e*, I, 108

⁷ Cezâîrî, *a.g.e*, I, 183

⁸ Seyyid Kutub, *a.g.e*, I, 202

SONUÇ

Bu tez çalışmamızda genel olarak elde ettiğimiz temel sonuçlar şunlardır:

Tezimizde ele aldığımız âyetlerin genel olarak analizlerine baktığımızda müfessirler, âyetleri daha iyi anlamak için farklı metotlar geliştirerek bu metotları eserlerinde kullandıklarını görmekteyiz. Bu bağlamda ele aldığımız konu, müfessirler tarafından değişik yorumlara sahne olmuştur.

Birinci bölümde incelediğimiz Bakara Süresi 189. âyet, işlediği konu bakımından önceki ve sonraki âyetler arasında bir köprü vazifesi görmektedir. Âyetin yapısına, konusuna ve müfessirlerin âyetle ilgili analizlerine baktığımızda bu âyetin iki bölümden oluştuğunu görmekteyiz. Bu durum, bilhassa sebep-i nüzûl ile ilgili rivâyetlere de yansımıştır. Bu bölümler, hilâllerin vakit ölçüsü olarak kullanılmasında insanlar için dinî ve dünyevî faydalarının olduğunu anlatan bölümle, Arapların cahiliyye dönemi adetlerinden vazgeçmelerinin gerektiğini anlatan bölümdür.

Âyetin sebep-i nüzûl rivâyetleri, Katâde ve Rebi'nin rivâyetleridir. Bu rivâyetleri, Taberî, Beğavî, Zemaşerî, İbnu'l-Cevzî, Kurtubî ve Ebû Hayyân'ın naklettiklerini görmekteyiz. Sebeb-i nüzûl ile ilgili diğer değerlendirmelerin ise âyetin açıklamasıyla ilgili tefsîrî değerlendirmeler olduğu gözlemlenmektedir. Bu bölümde Ay'ın konumunun insanlar açısından önemi anlatılırken, boş şeylerle uğraşmayı, işlerin lâıyk-ı veçhi ile yapılmasının gerekliliği vurgulanmıştır.

İkinci bölüm, cihat ile ilgili konuları işleyen âyet guruplarından oluşmuştur. Bu âyetlerin açıklamasında anahtar kavramlar olan *mukâtele*, *kısâs* ve *infâk* kelimeleri âyetlerin analizleriyle ilgili değerlendirmelerde de, önemli rol oynamıştır. Âyetler, genelde hareketliliği gösteren emir cümleleriyle başlamış olmalarına rağmen bu cümleleri *mübtedâ-haber* ilişkisiyle değerlendirme gayretleri âyetlerdeki hükümlerin net olduğunu gösterir. Konular birbirleriyle alakalı oldukları için âyetler birbirlerine atfedilmişlerdir.

Bu bölümdeki âyetlerin sebep-i nüzûlu ile ilgili değişik rivâyetler zikredilmektedir. Bu haberler, İbn-i Abbâs, Mücâhid, Katâde, Ebu'l-Âliye, İbn-i Zeyd ve Ebâ Eyyûbe'l-Ensârî (r.a), tarafından rivâyet edilmişlerdir. Âyetlerin sebep-i nüzûl rivâyetleri genelde Hudeybiye barışından sonraki ortamı yansıtmaktadır. Her ne kadar âyetlerle ilgili

değişik sebeb-i nüzûl rivâyetleri zikredilmiş olsa dahi bu âyetlerin siyak sibak ilişkisinden dolayı bir kerede indirilmiş olması kuvvetle muhtemeldir.

Âyet pasajlarında dikkati çeken bir mesele de bu âyetlerin mensûhiyeti konusunda müfessirlerin yapmış olduğu değerlendirmelerdir. Çünkü diğer bölümlerde işlediğimiz âyetlerle ilgili *nâsîh-mensûh* konusunun işlenmediğini görmekteyiz. Bu âyetlerdeki *nâsîh-mensûh* ile ilgili tartışmaların temelinde müfessirlerin yaşamış olduğu zamanın şartlarının etkili olduğunu söyleyebiliriz. Taberî, Beğavî, İbnu'l-Cevzî, İbnu'l-Arabî, gibi ilk dönem müfessirleri genelde bu âyetlerin mensûh olduğu görüşlerini savunmaktadır. Çünkü onlar nüzûl dönemine daha yakındırlar. Bu âyetler de, Hudeybiye barışından hemen sonraki dönemle alakalıdır. Bu müfessirlerin yaşamış olduğu dönemi ilgilendiren kıtâl âyetlerinin, daha kapsamlı oluşları, müfessirlerin konumuz olan âyetlerin bu âyetlerle neshedildiği kanaatlerini kuvvetlendirirken zaman zaman âyetlerin muhkem oluşu ile ilgi görüşleri de naklederek bu konuda ihtiyatlı davranmışlardır. Râzî, Ebû Hayyân ve Nisâbûrî gibi daha sonra gelen müfessirler de, âyetlerin kendi bünyelerindeki cümleleri, ifâdeleri ve kıraatleri değerlendirip, bu âyetlere ihtiyacın hasıl olacağı ihtimâlini de göz önünde bulundurarak âyetleri muhkem olarak değerlendirmişlerdir.

Bu bölümde, Allah yolunda cihat ve cihadın gerekliliği, cihat için yapılması gereken harcamalar, Mescid-i Haram'da savaşmanın hükmü, İslâm'ın ilk yıllarında müslümanlara yapılan saldırılar karşısında müslümanların tutumu anlatılmış olup bu âyetlerde, müslümanlara karşı yapılan saldırılar karşısında zulüm ve işkence yapmamak şartıyla Mescid-i Haram'da dahi olsa savaşmaya izin verilmiştir. Ayrıca haram aylarda Mü'minlerin pozisyonu açıklanmış olup, bu aylarda yapılan saldırılara karşı misillemenin yapılabileceği belirtilmiştir.

195. Âyette, Allah yolunda infâk etmemenin insanı helâke götüreceği bildirilmiştir.

Üçüncü bölümde, hac konusunu işleyen iki âyet-i kerimeyi inceledik. Birinci âyette “*Ve etimmu'l-hacce ve'l-umrate li'llâh*” cümlesinin değişik kıraat ve i'rab analizlerine göre umrenin vâcip veya nafil olduğu kanaatine varılmıştır. Halbuki bu cümlede umrenin ve haccın vâcip veya farz oluşuyla ilgili açık bir ifade yoktur. Bu cümleyi çeşitli yönleriyle değerlendirerek, umrenin vâcip veya sünnet oluşuna hükmetmeleri müfessirlerin ibadetler konusunda ihtiyatlı davrandıklarını göstermektedir. Bu ihtiyat uygulanişta da

görülür: Umrenin sünnet olduğu kanaatinde olan Hanefî mezhebine mensup kişiler haccın sonunda ihtiyaten umre de yapmaktadırlar.

196-197. âyetlerde, hac ibadeti ile ilgili hükümler; haccın yapılışı, hacda kurban, hacda şeytan taşlama, tıraş olma, haccın çeşitleri, hac ibadetinden engellenme durumu, Mescid-i Haram ve çevresi, hac ibadeti esnasında yasak olan davranışlar anlatılmıştır.

Dördüncü bölümde, hac ibadeti sırasında yapılacak dua ve zikir konularını inceleyen âyet gruplarını ele aldık. Bu bölümünün birinci âyeti olumsuzluk edatı olan *leyse* edatıyla başlamaktadır. Bu yüzden önceki âyette hacda yapılması yasaklanan davranışların yanında hacda ticâretin de yasak olduğu düşüncesine itiraz edilmektedir.

Burada dikkat çeken bir durum da büyük müfessir Ebû Hayyân'ın, 197, 198 ve 199. âyetler arasında klasik tefsirde önemli bir hermenötik araç olan *takdim-te'hir* izahına başvurmasıdır. Bu da âyetler arasındaki *takdim-te'hir* metodunun Kur'ân-ı Kerimi anlama metotlarından bir tanesi olarak karşımıza çıkarmaktadır.

Bu bölümdeki âyetlerin sebab-i nüzûl rivâyetleri genelde İbn-i Abbâs, Mücâhit ve Hz. Âişe (r.a)'den gelmektedir. Bu rivâyetleri başta tefsirde rivâyet metodunu kullanan büyük müfessir Taberî'nin naklettiğini görmekteyiz. Bunun yanında İbnu'l-Arabî, İbn-i Atiye, İbnu'l-Cevzî, Râzî, Hâzin, Nisâbü'rî ve Suyûtî gibi âyetlerin açıklamasında sebab-i nüzûl rivâyetlerinin vazgeçilmez unsur olarak kabul eden müfessirler de bu rivâyetleri nakletmişlerdir.

Bu bölümde, hac sırasında ticaret yapmada bir sakıncanın olmadığı belirtilmektedir. Arafattan sel gibi akıp gelme durumu anlatılarak, Arafatta vakfe yapmanın hac ibadetinin en önemli rüknu olduğuna dikkat çekilmiştir.

Allah'a dua ederken sadece bu dünya için istekte bulunulmaması gerektiği, Allah (c.c)'tan bir şey istenirken hem bu dünya, hemde âhiret dünyası hayırlarının istenilmesi gerektiği, Allah'ın bütün günahları tevbe edilmesi halinde bağışlayacağı bildirilerek belirli günlerde Allah (c.c)'ın çokça ve şiddetli bir şekilde zikredilmesi emredilmiştir.

KAYNAKÇA

KUR'ÂN-I KERİM

- ÂLÛSÎ, Şihâbu'd-Dîn, Mahmûd b. Abdillâh, el-Bağdâdî, (?), *Rûhu'l-Meânî fi Tefsîri'l-Kur'âni'l-Azîm Ve's-Seb'i'l-Mesânî*, Dâru İhyâi't-Turâsi'l-Arabî, Beyrût.
- BEĞAVÎ, Hüseyin b. Mes'ûd, (?), *Meâlimu't-Tenzil*, Dâru't-Taybe, Riyad.
- BEYDÂVÎ, Abdullâh b. Ömer, (?); *Envâru't-Tenzil ve Esrâru't-Te'vil*, Dâru İhyâi't-Turâsi'l-Arabî, Beyrût.
- BIKÂÎ, Ebu'l-Hasen İbrahim b. Ömer, (1978), *Nazmu'd-Dürer Fî Tenâsubi'l-Âyâti ve's-Süver*, Dâiretü'l-Meârifî'l-Osmâniyye, Hindistan.
- BUHÂRÎ, Muhammed b. İsmail, (1987), *Sahîhu'l-Buhârî*, (thk. Mustafa el-Boğa) Dâru İbn Kesîr, Beyrût.
- BURSEVÎ, İsmail Hakkı, (1985), *Ruhu'l-Beyân*, Dâru İhyâi't-Turâsi'l-Arabî, Beyrût.
- CESSÂS, Ebû Bekr Ahmet b. Ali er-Râzî, (H. 1335), *Ahkâmu'l-Kur'ân*, İslâmî Vakıflar Matbaâsı.
- CEZÂİRÎ, Ebû Bekir Câbir, (1993), *Eyseru't-Tefâsîr Li Kelâmi'l-Aliyyi'l-Kebîr ve Bi Hâmişihî Nehru'l-Hayr Alâ Eyseri't-Tefâsîr*, 1.Bsk. Cidde.
- EBÛ DÂVÛD, Süleyman b. el-Eş'âs, (?), *Sünen-i Ebî Dâvud*, (thk. Muhammed Muhyi'd-Din Abdü'l-Hamit) Dâru'l-Fikr, Beyrût.
- EBÛ HAYYÂN, Muhammed b. Yusuf el-Endelûsî, (1983), *El-Bahru'l-Muhît*, Dâru'l-Fikr, Beyrût.
- EBU'S-SUÛD, Muhammed b. Muhammed, (1994), *İrşâdu'l-Akli's-Selîm İlâ Mezâya'l-Kur'âni'l-Kerîm*, Beyrût.
- EBÛ UBEYDE, Ma'mer b. el-Müsennâ, (1981), *Mecâzu'l-Kur'ân*, 2.Bsk.
- ELMALILI, Muhammed Hamdi Yazır, (1979), *Hak Dini Kur'ân Dili*, Eser Neşriyat.
- ĞIRNÂTÎ, Ebû Ca'fer, Ahmed b. İbrâhim, (1983), *Milâku't-Te'vil el-Kâtî' Bi Zevi'l-İlhâd ve't-Ta'dîl Fî Tefcîhi'l-Müteşâbihî'l-Lafzi Min Âyi't Tenzil*, (thk. Saîd el-Felâh) 1.Bsk. Daru'l-Ğarbi'l-İslâmî.
- HÂZİN, Ali b. Muhammed, (1955), *Lübâbu't-Te'vil Fî Maâni't-Tenzil*, 2.Bsk. Mısır.
- İBN-İ ÂŞÛR, Muhammed Tâhir, (1984), *Et-Tahrîr Ve't-Tenvîr*, Dâru't-Tunûsiyye, Tunus.
- İBN-İ ATİYYE, Ebû Muhammed Abdu'l Hak b. Ğalib, (1975), *El-Muharraru'l-Vecîz Fî Tefsîri'l-Kitâbi'l-Azîz*, Fas İlim Meclisi.
- İBNU'L-CEVZÎ, Abdurrahman b. Ali, (1987), *Zâdu'l-Mesîr Fî İlmi't-Tefsîr*, el-Mektebetü'l-İslâmî, Beyrût.
- İBN-İ CÛZEYY, Muhammed b. Ahmed, (?), *Et-Teshîl Fî Ulûmi't-Tenzil*, Beyrût.

- İBN-İ KESİR, İsmail b. Kesir el-Kureşî, (?), *Tefsiru'l-Kur'ani'l-Azîm*, Dâru'l-Ma'rife, Beyrût.
- İBN-İ KUTEYBE, Ebû Muhammed Abdullah b. Müslim, (a), (1973), *Te'vilu Müşkili'l-Kur'an*, Beyrût.
- (b), (1978), *Tefsîru Ğarîbi'l-Kur'an*, Beyrût.
- İBN-İ MÂCE, Muhammed b. Yezîd, (?), *Sünen-i İbn-i Mâce*, (thk. Ta'lik: M Fuâd Abdu'l Bâkî) Dâru'l-Fikr, Beyrût.
- İBN-İ MANZÛR, Muhammed b. Mükerrerem, (1990), *Lisânu'l-Arab*, Daru Sâdır, 1.Bsk.
- İBNU'L-ARABÎ, Ebû Bekr, Muhammed b Abdillâh, (?), *Ahkâmu'l-Kur'an*, Dâru'l-Fikr, Beyrût.
- İSFAHÂNÎ, Râğıp, Hüseyin b. Muhammed, (?), *El-Müfredât Fî Ğarîbi'l-Kur'an*, (thk. Muhammed Seyyid Keylânî), Dâru'l-Ma'rife, Beyrût.
- İSKÂFÎ, Muhammed b. Abdillâh, (2001), *Dürretü't-Tenzil ve Ğurretu't-Te'vil*, (thk. Ta'lik; Muhammed Aydın), Ümmü'l-Kurâ Üniversitesi Yay. Mekke.
- KAYSÎ, Mekkî b. Ebî Tâlib, (?), *el-Keşf An Vucûhi'l-Kirâati's-Seb' Ve İlelihâ Ve Hicecihâ*, (thk. Muhyiddîn Ramazan), Müessesetü'r-Risâle, Beyrût.
- KURTUBÎ, Ebû Abdillâh Muhammed b. Ahmed, (?), *El-Câmi' Li Ahkâmi'l-Kur'an*, Matbaât'u Dâri'l-Kütübi'l-Mısriyye, Kâhire.
- MAHALLÎ, SUYÛTÎ, (1987), *Tefsîru'l-Celâleyn*, Dâru'l-Kitâbi'l-Arabî, Beyrût.
- MERÂĞÎ, Ahmet Mustafa, (?), *Tefsîru'l-Merâğî*, Mısır.
- MÜSLİM, Ebu'l-Hüseyin Müslim b. Haccâc, (?), *Sahîhu Müslim*, (thk. M. Fuat Abdulbâki), Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, Beyrût.
- NESÂÎ, Ahmed b. Şuayb, (1986), *Sünenü'n-Nesâî*, (thk. Abdu'l Fettâh), Mektebetü'l-Matbûatu'l-İslâmiyye, Halep, 2. Bsk.
- NESEFÎ, Abdullâh b. Ahmed, (1984), *Medâriku't-Tenzil ve Hakâiku't-Te'vil*, İstanbul, Kahraman Neşriyat.
- NİSÂBÛRÎ, Nizâmu'd-Dîn Hasan b. Muhammed, (?), *Ğarâibu'l-Kur'an ve Rağâibu'l-Furkân*, Mısır.
- RÂZÎ, Fahru'd-Dîn, Muhammed b. Ömer, (1938), *Mefâtihu'l-Ğayb (Et-Tefsiru'l -Kebîr)*, Mısır, 1.Bsk.
- REŞİT RIDÂ, (?), *Tefsîru'l-Kur'ani'l-Hakîm*, (*Tefsîru'l-Menâr*) Kâhire.
- SABÛNÎ, Muhammed Ali, (a), (?), *Safvetü't-Tefâsîr*, Dersaâdet Kitabevi, İstanbul.
- (b), (1998), *Ravâiu'l-Beyân Tefsîru Âyâti'l-Ahkâmi Mine'l-Kur'an*, Dâru'l-Kalem, Şam, 3.Bsk.

- SEMİN HALEBÎ, Ahmet b. Yusuf, (1993), *Umdetu'l-Huffâz Fî Tefsîr-i Eşrefi'l-Elfâz Mu'cemun Luğaviyyun Li-Elfâzi'l-Kur'âni'l-Kerîm*, (Thk, Altuncî, Muhammed) Âlemü'l-Kütüb, 1.Bsk, Beyrût.
- SA'DÎ, Abdurrahmân b. Nasr, (1995), *Teysîru'l-Kerîmi'r-Rahmân Fî Tefsîri Kelâmi'l-Mennân*, Beyrût.
- SÂYIS, Muhammed Ali, (?), *Tefsîru Âyâti'l-Ahkâm*, Matbaât-u Muhammed Ali Sabih.
- SEYYÎD KUTUB, (1987), *Fî Zilâli'l-Kur'ân*, Daru's-Şurûk, 1.Bsk.
- SUYÛTÎ, Celâlüddin,(a), (?), *Ed-dürü'l-Mensûr Fî't-Tefsîri Bi'l-Me'sûr ve Bi Hâmşihî el-Kur'ânu'l-Kerim Maa Tefsîr-i İbn-i Abbâs*, Daru'l-Ma'rife, Beyrût.
- (b), (?), *Lübâbu'n-Nukûl Fî Esbâbi'n-Nüzûl*, (Tefsirü'l-Celâleyn Kenarında) Salâh Bilici Kitabevi, İstanbul.
- SEVRÎ, Süfyân b. Saîd, (1983), *Tefsîru Süfyân es-Sevrî*, Beyrût.
- ŞEVKÂNÎ, Muhammed b. Ali, (1964), *Fethu'l-Kadîr el-Câmiû-Beyne Fenneyyi'r-Rivâyeti ve'd-Dirâyeti Min İlmi't-Tefsîr*, Mısır.
- ŞİRBİNÎ, Hatîb Muhammed b.Muhammed, (?), *Tefsîru'l-Kur'âni'l-Kerim*, Beyrût.
- TABATABÂÎ, Muhammed Hüseyin, (?), *El-Mizân Fî Tefsîri'l-Kur'ân*, Beyrût.
- TABERÂNÎ, Süleyman b. Ahmed, (1983), *El-Mu'cmu'l-Kebîr*, (thk.Ta'lik: Hamdi b. Abdu'l Mecîd), Mektebetü'l Ulûm ve'l-Hükm, 2.Bsk.
- TABERÎ, Muhammed b.Cerîr, (?), *Câmiu'l-Beyân An Te'vîli Âyi'l-Kur'ân*, Dâru'l-Fikr, Beyrût.
- TABERSÎ, Ebû Ali el-Fadl b. Hasen, (1986), *Mecmau'l-Beyân Fî Tefsîri'l-Kur'ân*, Beyrût.
- TİRMİZÎ, Muhammed b. İsâ Ebû İsâ et-Tirmizî,(?), *El-Câmiu's-Sahîh Sünen-i Tirmizî*, (thk. Ahmed Muhammed Şâkir ve diğerleri), Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, Beyrût.
- UKBERÎ, Abdullâh b. Hüseyin, (1987), *Et-Tıbyân Fî İ'râbi'l-Kur'ân*, Dâru'l-Cıl, Beyrût, 2.Bsk.
- ZUHAYLÎ, Vehbe, (1991), *Et-Tefsîru'l Münîr Fî'l-Akîde ve's-Şerîa ve'l-Menhec*, Dâru'l-Fikri'l-Muâsır, Beyrût, Daru'l-Fikr, Şam, 1.Bsk.
- ZECCÂC, Ebû İshak İbrahim b. es-Seriyy, (1988), *Meâni'l-Kur'ân ve İ'râbuhû*, Âlemü'l-Kütüb, Beyrût.
- ZEMAŞERÎ, Mahmut b. Ömer, (?), *El-Keşşâf An Hakâiki't-Tenzîl ve Uyûni'l-Ekâvîl Fî Vucûhi't-Te'vîl*, Dâru'l-Ma'rife, Beyrût.

ÖZGEÇMİŞ

Fatih Ateş, 01.02.1971 yılında Sakarya İli Hendek İlçesinde doğdu. ilkokulu Hendeğin Hüseyinşeyh köyünde bitirdi. Hafızlığını tamamladıktan sonra 1990 yılında Bakırköy İmam Hatip Lisesinden mezun oldu. 1995 yılında Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesini bitirip, aynı yıl Rize'nin Fındıklı İlçesinde öğretmen olarak göreve başladı. Askerliğini bitirdikten sonra 1998-2001 yıllarında, Hendek Soğuksu İlköğretim okulunda, 2001-2004 yıllarında Hendek Atikehanım İlköğretim Okulu'nda görev yaptı. 2004 Yılı Temmuz Ayı'nda Hendek İmam Hatip Lisesine geçti. Halen aynı okulda meslek dersleri öğretmeni olarak görev yapmaktadır.